Діно БУЦЦАТІ

ТАТАРСЬКА ПУСТЕЛЯ

Роман

I

Ставши офіцером, Джованні Дроґо одного вересневого дня вирушив до Фортеці Бастіані, місця свого першого призначення.

Він прокинувся до схід сонця, вдягнув при світлі гасової лампи мундир лейтенанта і глянув на себе в люстро, але не відчув радості, на яку сподівався. Скрізь панувала тиша, тільки з сусідньої кімнати долинали негучні звуки — це встала мати, щоб із ним попрощатися.

Так починався день, очікуваний роками, перший день самостійного життя. Дроґо пригадав гнітючу атмосферу Військової академії, зимові ранки у великих холодних спальнях, де витала загроза чергових покарань, нудні вечори в учбових класах, коли, сидячи за столом, дослухався до кроків за вікнами вільних і, напевно, щасливих людей.

Нарешті він став офіцером, і тепер вже не треба гибіти над підручниками, тремтіти, зачувши окрик сержанта. Похмурі дні, що складалися в місяці та роки, пішли в небуття й більше ніколи не повернуться. Так, маючи офіцерське звання, він матиме й гроші, привертатиме увагу вродливих жінок, але, що не кажи, юність, краща пора життя, мабуть, уже проминула. Дроґо дивився в люстро, бачив на обличчі натужну усмішку й даремно прагнув сподобатися самому собі.

Яке безглуздя! Чому вчора ввечері він так нещиро поводився, розмовляючи з матір'ю? Чому не зважав на її останні поради й лише вслухався у звуки рідного голосу? Чому з його вуст злітали порожні

фрази замість сердечних заспокійливих слів? Чому тепер нервово тупцяв по кімнаті не в змозі знайти годинника, хлистика, кашкета, що лежали на звичних місцях? Адже він виряджався не на війну, десятки таких, як і він, лейтенантів, учорашніх товаришів, з радісним сміхом залишали в цей час рідні домівки, немов вирушали на свято.

Його ж душу виповнювали гіркота прощання з батьківським домом, де він народився для мрій і діянь, страх перед незбагненними життєвими змінами, сум від розлуки з матір'ю. Але над усім панувало якесь туманне передчуття неминучих згубних подій, наче він збирався в дорогу без вороття.

На початку шляху Джованні супроводжував верхи його друг Франческо Вескові. Цокання копит лунало в тиші пустельних вулиць, озорених ранковими променями сонця. Місто ще було занурене в сон, але на горішніх поверхах будинків де-не-де розсувалися фіранки, визирали заспані люди і на мить окидали байдужим зором чудове народження дня.

Друзі мовчали. Дроґо гадав, як виглядає Фортеця Бастіані, але не міг цього уявити. Він навіть не знав до пуття, де вона і скільки до неї їхати. Дехто казав йому, ніби туди можна дістатися за один день, інші, що навіть скоріше, але насправді ніхто з них там не бував.

Коло міської брами Вескові заходився жваво обговорювати якісь буденні справи, наче Дроґо їхав на прогулянку, та раптом спитав:

— Бачиш оту зелену гору? А споруду на верхівці? Це і є Фортеця Бастіані, її чільний редут. Пам'ятаю, два роки тому полював із дядьком у тих місцях.

Тим часом вони вже виїхали з міста. Починалися кукурудзяні поля, луки, червоні осінні ліси. Вершники простували пліч-о-пліч озореною сонцем білою дорогою. Давні друзі Джованні й Франческо мали спільні

захоплення, одне коло знайомств, і їх роками бачили разом майже щодня.

Відтак родина Вескові забагатіла, Дроґо обрав військову кар'єру й відчув певне збайдужіння до друга. Безтурботне веселе життя виглядало чужим і далеким, попереду чекали невідомі суворі випробування, йому навіть здалося, що їхні коні мали різну ходу: огир Франческо ступав легко і жваво, його рисак неспокійно і важко, наче тварина теж відчувала подих тривожних подій.

Дорога пішла вгору. Джованні озирнувся, щоб подивитись на місто, де над дахами плив уранішній дим. Побачив здаля рідний будинок, знайшов своє вікно. Здається, жінки вже відчинили його й давали лад кімнаті. Вони знімуть з ліжка білизну, складуть речі до шафи, позачиняють віконниці. Довгими місяцями ніхто не потрапить туди, крім всюдисущого пилу, а в сонячні дні тонких промінців. Ось він, занурений у темряву маленький світ його дитинства. Цей світ пильнуватиме мати, аби її син, повернувшись сюди по тривалій розлуці, міг знову відчути себе хлопчаком. Вона, напевно, гадає, що оборонить колишнє щастя, зупинить біг часу і, відчинивши двері при зустрічі з сином, покаже йому, що все зберегла.

Нарешті Дроґо сердечно розпрощався з Вескові й рушив далі сам, наближаючись до пасма великих гір. Сонце вже підбилося височенько, коли він в'їхав у міжгір'я, що вело до Фортеці. Праворуч, на одній із вершин, знову замаячив редут, який показав Вескові. До нього, на перший погляд, було недалеко. Прагнучи швидше дістатись мети, Дроґо не зупинився відпочити, а підострожив стомленого коня і поїхав дорогою, що круто підіймалася вгору, затиснута між прямовисними кручами. Переїжджих ставало все менше. Дроґо запитав одного візника, скільки треба часу, щоб добутися до Фортеці.

— Фортеці? — перепитав той. — Якої фортеці?

— Бастіані, — відповів Дроґо.

— У цих краях немає фортець, — мовив візник. — Ніколи про них не чув.

Мабуть, йому мало що відомо, вирішив Дроґо. Час спливав, і він уже почав відчувати легкий неспокій. Пильно видивлявся навколо, сподіваючись побачити Фортецю. Вона поставала в уяві старовинним замком з височезними мурами. Тепер він усе більше запевнявся, що Франческо казав неправду. Показаний йому редут уже, мабуть, давно залишився позаду А тим часом надходив вечір.

Погляньте — онде Джованні Дроґо та його кінь. Які вони маленькі на тлі високих і диких гір! Він верстає шлях, аби завидна досягти Фортеці, проте швидше за нього міжгір'ям, де гуркотить потік, повзуть вечірні тіні. Ось вони вже порівнялися з Дроґо, раптом уповільнили рух, ніби не бажаючи лякати його, тоді знов поповзли вздовж крутих скель, накриваючи вершника.

Всю велику ущелину заповнив фіолетовий морок, і лише голі гребені гір там, на недосяжній висоті, були освітлені сонцем, коли Дроґо раптом опинився перед величезною спорудою, чорною на тлі ясного вечірнього неба. Це мала бути Фортеця, і в нього схвильовано закалаталося серце. Але все — від мурів до краєвиду — виглядало чужим і лиховісним.

Він об'їхав навколо споруди, марно шукаючи вхід. Западали сутінки, однак у жоднім вікні не було світла, не горіли сторожові вогні на бастіонах. Лише самотній кажан ширяв під білою хмарою. Дроґо наважився когось гукнути.

— Гей! — закричав він. — Є тут хто чи ні?

Із густої пітьми виринув якийсь бородань, подоба бурлаки чи злидня, з торбиною в руці. Дроґо приязно глянув на нього.

— Кого ви шукаєте, пане? — спитав незнайомець.

— Фортецю. Це вона?

— Фортеці більше немає, — зичливим голосом відповів чоловік. — Усе позабивано. Вже десять років тут не бачили живої душі.

— Де ж тоді Фортеця? — роздратовано мовив Дроґо.

— Яка фортеця? Може, ота?

З цими словами бородань простягнув руку, вказуючи кудись удалину. В розпадині між укритими темрявою найближчими скелями, за безладним скупченням гірських верховин, Джованні Дроґо побачив голий пагорб, ще занурений у червінь призахідного сонця, а на його вершині ламану лінію жовтуватого кольору: обрис Фортеці.

Господи, як вона далеко! Хтозна, скільки ще треба туди добуватись, а його кінь уже геть стомлений. Дроґо зачудовано вдивлявся в жовтаву смугу й питав себе, чим може вабити ця самотня, відрізана од світу, майже недосяжна тверджа? Які таємниці вона ховає?

А час спливав. Останні промені сонця поволі залишали далекий пагорб, і на бастіони Фортеці котилися з височини свинцеві хвилі ночі.

II

Темрява заскочила його в дорозі. Ніде ні вогника, ні голосу нічного птаха, лише коли-не-коли чулось шумовиння гірських потоків.

Дроґо намагався кричати, та луна щораз відповідала йому ворожими згуками. Прив'язавши коня до зламаного дерева на краю дороги, аби той поскубав травичку, він сів, притулився до скелі і, чекаючи сну, думав

про дальший шлях, про людей, які зустрінуть його у Фортеці, про майбутнє життя й не знаходив жодної приключки для радості. Кінь подеколи дратівливо бив копитом у землю.

Вирушаючи далі на світанні, він помітив, що вздовж протилежного схилу долини пролягає інша дорога, де начебто мрілося щось живе. Сонце ще не освітило підошви гір, скрізь панували сутінки. Підхльоснувши коня, Дроґо прискорив рух і невдовзі побачив вершника, теж офіцера.

Нарешті дружнє створіння, така сама людина, що й він, з якою можна пожартувати, побалакати про прийдешнє життя, полювання, жінок, рідне місто. А воно видавалось тепер безмежно далеким, десь у захмарних світах.

Тим часом долина повужчала, дороги зблизились, і Джованні розгледів, що вершник був капітаном. Спочатку він не збирався його гукати — це здалося б неввічливим. Тому кілька разів віддав честь, підносячи руку до кашкета, одначе вершник не відповідав, мабуть, просто його не помітив.

— Пане капітане! — з нетерпінням гукнув Дроґо і знову віддав честь.

— Що таке? — долинув голос з іншого боку роздолу.

Зупинившись, капітан чемно відсалютував незнайомцеві й тепер хотів знати, чому той кричав. У його запитанні не було суворості, однак відчувалося, що він трохи здивований.

— Що трапилось? — удруге пролунав голос капітана, на цей раз із певним роздратуванням.

Джованні теж спинився, склав рупором долоні й гучно відповів:

— Нічого! Хотів лише привітати вас.

Пояснення було дурним, майже образливим, бо могло видатись недоречним жартом. Дроґо вмить пожалкував про сказане. Він потрапив у цю халепу лише тому, що не витримав самоти.

— Ви хто? — в свою чергу гукнув капітан.

Питання занепокоїло Дроґо. Цей дивний перегук з різних кінців долини скидався на начальницький допит. Прикрий початок — адже цілком можливо, ба навіть певно, що капітан служить у Фортеці. Однак слід було відповідати.

— Лейтенант Дроґо! — обізвався він.

Капітан на такій відстані, мабуть, не розчув його прізвище, але начебто заспокоївся, бо рушив далі й зробив знак рукою, даючи зрозуміти, що незабаром вони зустрінуться. Насправді за півгодини попереду показався міст. Дві дороги з'єднались в одну.

На мосту капітан під'їхав до Джованні й простягнув йому руку. Це був статечний чоловік років сорока зі шляхетним сухим обличчям. На ньому бездоганно сидів грубувато пошитий мундир.

— Капітан Ортіц! — представився він.

Тиснучи у відповідь руку, Дроґо відчув, що потрапляє до загадкового світу Фортеці. Слідом за цією зустріччю буде чимало нових знайомств, які остаточно введуть його в інше, незнане життя.

Капітан рушив далі. Дроґо тримався позаду з поваги до старшого за званням офіцера, чекаючи зауважень на його недавню нерозважливу спробу зав'язати розмову. Але капітан мовчав — чи то не мав охоти

балакати, чи то був соромливим і не знав, з чого почати. Дорога круто підіймалася вгору, сонце пряжило, й тому коні ступали поволі.

Нарешті капітан здобувся на слово:

— Я не розчув вашого прізвища, лейтенанте. Здається, Дрозо?

— Дроґо, через "ґ", Дроґо, — відказав Джованні. — Пробачте, пане капітане, я так нечемно звернувся до вас. Не розгледів здалеку ваше звання.

— Звісно, його важко було розгледіти, — мовив капітан і засміявся.

Трохи збентежені, вони певний час мовчки прямували далі. Відтак Ортіц запитав:

— Куди ви їдете?

— До Фортеці Бастіані. Ця дорога туди?

— Так, туди.

Обидва знову замовкли. Ставало жарко, з усіх боків підносились гори — височезні, дикі, зарослі травою.

— Отже, ви їдете до Фортеці, — мовив Ортіц. — Везете якийсь пакет?

— Аж ніяк, пане капітане. їду служити. Одержав туди призначення.

— Вас зараховано до залоги?

— Так, до офіцерського складу. Це місце моєї першої служби.

— Ну, що ж, чудово... Прийміть мої поздоровлення.

— Дякую, пане капітане!

Знову запала мовчанка. Джованні хотілося пити, а до сідла капітана була приторочена дерев'яна фляга й чувся плюскіт води: хлюп-хлюп!

— На два роки? — спитав Ортіц.

— Пробачте, пане капітане, на які два роки?

— Що значить, на які? Згідно з положенням ви відбудете там дворічну службу. Чи не так?

— Не знаю. Мені не повідомили строк.

— Ну, зрозуміло, дворічну. Ви, молоді лейтенанти, повинні відслужити два роки, а потім можете діяти за власним бажанням.

— Тобто, два роки для всіх?

— Звичайно. Але для вислуги літ вони зараховуються як чотири. І це дуже важливо, бо хто б тоді поїхав сюди? Аби швидше зробити кар'єру, й до Фортеці можна притерпітися, га?

Дроґо ніколи не чув про таке, однак, не бажаючи виглядати невігласом, відбувся непевною фразою:

— Звісно, можна...

Ортіц мовчав. Здавалось, ця тема його мало цікавила. Але тепер, коли їхні стосунки стали теплішими, Джованні наважився знову спитати:

— Скажіть, ця подвійна вислуга літ стосується всіх?

— Кого це, всіх?

— Ну, всіх офіцерів?

— А заськи! — посміхнувся Ортіц. — Лише молодих. Інакше ніхто б не просився в цю глушину.

— Я не просився, — зауважив Дроґо.

— Не просилися?

— Ні, пане капітане. Лише два дні тому мене повідомили про направлення до Фортеці.

— Дуже дивно.

Вони знову замовкли. Кожний, здавалося, думав про своє. Раптом Ортіц перервав мовчанку:

— Хіба що...

— Пробачте, пане капітане! — стрепенувся Дроґо.

— Я гадаю, хіба що взагалі не знайшлося інших бажаючих і вам дали призначення за наказом.

— Можливо, пане капітане.

— Мабуть, так і було.

Дроґо роздивлявся чорні тіні коней на курній дорозі, їхні голови, що кивали в лад із кожним кроком, чув ритмічне тупання копит, дзижчання ґедзів.

Кінця дороги не було видно. Час від часу, коли долина повертала вбік, попереду відкривалась ледь помітна стежка, що кривуляла, беручись угору крутим схилом. Вони під'їжджали ближче і, задерши голови, бачили перед собою ту ж саму стежку, яка видиралась на нову висоту.

— Пробачте, пане капітане, — почав Дроґо.

— Слухаю, слухаю.

— Нам іще довго їхати?

— Не дуже. Якщо такою ступою, дві з половиною години або навіть три. Можливо, до полудня доїдемо.

Стомлені коні вже вкрилися потом, а капітанів рисак ледь чвалав.

— Ви з Королівської академії? — запитав Ортіц.

— Так, пане капітане.

— Скажіть, там є ще полковник Магнус?

— Полковник Магнус? Ні, мабуть, нема, бо я його не знаю.

Долина повужчала, затуляючи доступ променям сонця. Вершники їхали повз хмурні ущелини, де гуляли крижані вітри, й незабаром уздріли круті шпилясті гори. Двох-трьох днів було б замало, щоб зійти на їхні вершини, — такими величезними вони здавались.

— А скажіть, лейтенанте, чи є в академії майор Боско? — знову поцікавився Ортіц. — Він іще веде курс стрільби?

— Здається, ні, пане капітане. Є Циммерман, майор Циммерман.

— Так-так, справді Циммерман, я чув це прізвище. Стільки часу минуло з тих далеких років... Усі вже, мабуть, пішли у відставку.

Обидва занурились у власні думки. Над дорогою знову засяяло сонце, одна за одною пропливали скелясті гори, ще крутіші, ще неприступніші.

— Я бачив її вчора ввечері, — мовив Дроґо.

— Що, Фортецю?

— Так, Фортецю. Вона видалась мені величезною.

— Величезною? Це тільки здалеку виникає таке враження. Насправді вона одна з найменших і дуже старих. — Капітан помовчав і додав: — Зовсім стара, старезна.

— Але одна з головних, правда?

— Ні, це споруда другої категорії, — відповів Ортіц.

Він з насолодою ганив Фортецю, хоч і не без таємного розрахунку. Так часом жартує батько, коли перелічує вади сина, впевнений, що вони ніщо порівняно з його великими здібностями.

— Тут проходить ділянка мертвого кордону, — мовив Ортіц. — Його ніколи не переглядали, і він залишається такий самий, як і сто років тому.

— Що таке мертвий кордон?

— Кордон, з яким немає клопоту. За ним велика пустеля.

— Пустеля?

— Саме так. Лише суха земля та каміння. їй дали назву Татарська.

— Татарська? — здивувався Дроґо. — Тут що, були татари?

— Мабуть, колись давно. Але це найімовірніше легенда. Ніхто не приходив до нас пустелею, навіть під час минулих воєн.

— Тобто Фортеця була ні до чого?

— Ні до чого, — погодився капітан.

Дорога так само вела вгору, дерева зникли, де-не-де траплялися чагарі. А далі — сухі луки, скелі, осипи рудої землі.

— Пробачте, пане капітане, тут є поблизу якісь селища?

— Ні, поблизу немає. Хіба що Сан-Рокко, але до нього тридцять кілометрів.

— Тобто, мало розваг, гадаю.

— Так, дуже мало.

Повітря посвіжішало, схили гір округлились, наводячи на думку про близький кінець шляху.

— А не нудно вам тут, пане капітане? — довірливо всміхаючись, запитав Джованні, наче даючи зрозуміти, що ця проблема його не обходить.

— Людина до всього звикає, — відповів Ортіц і додав із прихованим жалем: — Я тут служу близько вісімнадцяти років. Ні, помиляюсь, уже вісімнадцять.

— Вісімнадцять? — здивовано скрикнув Джованні.

— Вісімнадцять, — підтвердив капітан.

Над ними пролетіла зграя круків і зникла в глибині міжгір'я.

— Круки, — мовив капітан.

Джованні не відгукнувся, міркуючи про життя, що чекало на нього, і відчуваючи себе чужим цьому світові, цій самоті, цим горам. Відтак запитав:

— А серед молодих офіцерів, які починали тут службу, багато таких, що залишились надалі?

— Тепер дуже мало, — відповів Ортіц, трохи жалкуючи, що зле казав про Фортецю. — Майже нікого. Всі воліють потрапити до елітних частин. Колись Фортеця Бастіані була гордістю армії, а зараз вона мало не місце покарання. Зрештою, прикордонна служба тут не позбавлена певних переваг. Кордон є кордоном. Ось так...

Дроґо мовчав, пригнічений почутим. Небокрай розсунувся, на його тлі пляміли зиґзаґуваті обриси скелястих гір, чиї шпилі торкались неба

— Зараз у керівництва змінилися погляди, — вів далі Ортіц. — Сьогодні штабісти тільки й торочать: мертвий кордон, мертвий кордон, не розуміючи, що тут можуть трапитись будь-які події.

Шлях перетнув потічок. Вони зупинились напоїти коней, злізли на землю й походжали, розминаючи затерплі ноги.

— А ви знаєте, лейтенанте, чим знаменита Фортеця? — запитав Ортіц і засміявся.

— Чим, пане капітане?

— Кухнею. Побачите, як там годують. Саме цим пояснюється величезна кількість інспекцій. Раз на два тижні прибуває якийсь генерал.

Дроґо силувано посміхнувся. Годі було зрозуміти, чи Ортіц дурний, чи щось приховує, чи просто верзе абищо.

— Чудово, я так зголоднів! — вигукнув він.

— Тепер уже недалеко. Онде горб із кам'яним осипом. Фортеця саме за ним.

Офіцери рушили далі, проминули той горб і, виїхавши на край похилого плато, побачили перед собою Фортецю Бастіані.

Вона справді була невеликою порівняно з тим враженням, яке справила на Дроґо минулого вечора. Від центрального форту, що скидався на звичайну казарму з кількома вузенькими вікнами, праворуч і ліворуч тягнулися два невисокі зубчасті мури, з'єднуючи головну споруду з чотирма редутами. Мури майже перегороджували гірський перевал метрів п'ятсот завширшки, замкнений з обох боків стрімчастими скелями.

Під кручею була сідловина, де колись проходила дорога, що закінчувалась біля укріплень. Форт і голі жовтуваті мури, залиті світлом полуденного сонця, не відкидали тіней. Скрізь панувала тиша. З комина плив ледь помітний дим. Уздовж головної споруди, мурів і редутів можна було бачити десятки вартових із рушницями через плече, які монотонно ходили туди і сюди, кожний своїм коротким маршрутом. Схожі на маятники, вони крокували в лад із бігом часу, не порушуючи чарівне безгоміння, що здавалося вічним.

Джованні Дроґо мимохіть зупинив коня. Поволі роззирнувся довкола, перевів погляд на похмурі споруди, неспроможний збагнути їхнє справжнє призначення. Подумав про в'язницю, про занедбаний королівський замок. Від легкого подуву вітру над фортом затріпотів прапор, який мить тому безсило висів, зачепившись за щоглу. Почувся віддалений спів сурми. На плацу перед головним входом кілька солдатів вантажили на віз лантухи. Але все навкруги скніло в незбагненному заціпенінні.

Капітан Ортіц теж зупинився і позирав на тверджу.

— Ось вона, — сказав він, хоча слова були зайві.

Зараз спитає про моє враження, подумав Дроґо, і його охопив неспокій. Але капітан мовчав.

Зі своїми невисокими мурами Фортеця Бастіані не виглядала вражаюче, а гарною чи мальовничою й поготів. Ніщо не прикрашало її голі стіни, ніщо не нагадувало про радість життя. Проте, як і вчора ввечері з глибини міжгір'я, Дроґо знову зачаровано дивився на неї, охоплений невимовним хвилюванням.

А що там далі? Які світи відкриваються за негостинною тверджею, редутами, казематами, пороховими льохами, що затуляють зір? Який вигляд має Північна держава, кам'яниста пустеля, де ніколи ніхто не

ходив? На мапі, туманно пригадував Дроґо, по той бік кордону зображено великий обшир і кілька невідомих поселень. Чи вдасться йому видивитись з височини Фортеці якесь сільце, луку, хату? А що, коли він побачить там лише відчай безживної пустелі?

Нараз він почув себе вкрай самотньо. Його солдатська відвага, така природна і щира, поки проходив військовий вишкіл, мав поруч веселих друзів, розважався дрібними пригодами в нічних садках, притьмом померхла і зникла разом із відчуттям безпеки. Фортеця здавалась йому одним із незнаних світів, з якими він не збирався мати нічого спільного, і не тому, що вони викликали неприязнь, а через їхню безмежну далекість од його життя. Світ неухильних обов'язків, позбавлений знадливості й блиску, де все відбувається на підставі суворих законів.

То що — поїхати звідси? Залишити ці гори, не переступаючи навіть порогу Фортеці, й повернутись до рідного міста, своїх давніх уподобань? Така була перша думка Дроґо, і тепер для нього не мало значення, що легкодухість ганьбить солдата. При потребі, він ладен був навіть зізнатися в ній, щоб одержати дозвіл кинути цю глухомань.

Густа біла хмара, здійнявшись над невидимим обрієм, пливла у бік тверджі і, байдужі до палючого південного сонця, крокували, мов автомати, вартові. Кінь Дроґо заіржав. Тоді знову запала тиша.

Нарешті Джованні відірвав зір од Фортеці й глянув на капітана в надії почути якесь приязне слово. Ортіц нерухомо сидів на коні, прикипівши поглядом до жовтих мурів. Так, саме він, який скнів тут уже вісімнадцять років, зачаровано дивився на них, наче побачив диво. Здавалося, це триватиме вічно. За мить непевна усмішка — вияв радості й суму — поволі озорила його обличчя.

III

По прибутті до Фортеці Дроґо пішов представитись майорові Матті, старшому ад'ютанту командира залоги. Веселий і спритний хлопець, лейтенант Карло Морель провів його приміщеннями форту. З великого безлюдного подвір'я вони ввійшли у головний вхід і потрапили до нескінченного порожнього коридору. Стеля тонула в темряві, крізь вузенькі віконця коли-не-коли пробивалися тонкі промені світла.

Лише на другому поверсі їм стрівся якийсь солдат із речовим мішком. Сирі голі стіни, скрізь тиша і морок, наче тут давно вже забули, що десь на землі є квіти, усміхнені жінки, гостинні оселі. Все відгонило вбоздвом, але для чого, в ім'я чиїх сумнівних благ? Далі шлях пролягав коридором третього поверху, достоту таким як і нижні. Часом з-за стін долинав притишений сміх, що здавалося дивним.

Гладун майор Матті зустрів Дроґо з надмірною приязню. Він сидів у просторому кабінеті, за великим письмовим столом, де лежали акуратно складені папери. Задню стіну прикрашав олійний портрет короля, а на дерев'яному кілочку висіла майорська шабля.

Дроґо відрекомендувався, простягнув документи й почав пояснювати, що не звертався з проханням направити його до Фортеці (він уже вирішив при першій нагоді поїхати звідси), але Матті перервав його:

— Лейтенанте, багато років тому я мав честь знати вашого батька, шанованого всіма синьйора. Ви, без сумніву, прагнете бути гідним його пам'яті. Він був, якщо не помиляюсь, головою Верховного суду.

— Ні, пане майоре, — відказав Дроґо. — Мій батько був лікарем.

— Справді лікарем, чорт забирай! Я все переплутав. Лікарем! Так, так!

Матті на хвильку знітився, і Дроґо спостеріг, що той раз у раз підносить ліву руку до комірця, намагаючись прикрити свіжу масну пляму на мундирі.

— Я радий зустріти вас тут, — швидко оговтався майор. — Знаєте, що сказав його величність П'єтро Третій? "Фортеця Бастіані — це страж моєї корони". А я додам, що служити тут є великою честю. Хіба не так, лейтенанте?

— Так точно, пане майоре, — відповів Дроґо. — Ви безперечно маєте рацію, хоча, не критимусь, призначення сюди було для мене несподіванкою. У мене в місті є родина й тому, якщо це можливо, хотів би повернутись...

— Ах, ви маєте намір нас залишити, ще, так би мовити, не прибувши сюди? Скажу відверто, мені прикро, надзвичайно прикро.

— Річ не в моїх бажаннях. Проте я не можу дозволяти собі суперечки зі старшими за званням. Скажу лише, що...

— Все ясно, — зітхнув майор, даючи зрозуміти, що це стара історія і він навіть готовий посприяти лейтенантові. — Все ясно, ви інакше уявляли собі Фортецю, а тепер трохи налякані нею. Скажіть чесно, чи можна робити висновки, з'явившись тут кілька хвилин тому?

— Пане майоре, — мовив Дроґо. — Я нічого не маю проти Фортеці. Але хотів би служити в місті чи поблизу нього. Бачите, я кажу це відверто, бо ви розумієтесь на подібних речах, і розраховую на вашу підтримку

— Авжеж, авжеж! — вигукнув Матті з легеньким смішком. — Ми тут саме для цього. Живосилом нікого не тримаємо, навіть останнього гультяя. Однак мені прикро, бо, здається, ви гарний хлопець...

Раптом майор замовк і поринув у роздуми, наче шукаючи переконливіші аргументи. Скориставшися цією заминкою, Дроґо глянув у вікно, що виходило на внутрішній двір. Там височився залитий сонцем жовтуватий, як і всі інші, мур із чорними прямокутниками вікон. На ньому висів дзиґар, що показував другу годину, і ходив галереєю вартовий з рушницею. Іще вище, в тремтливій полуденній юзі, бовваніла скеляста гора. В ній не було нічого незвичайного, але цей кам'яний шпиль становив для Джованні Дроґо зримий символ північних земель, легендарної держави, яка загрожувала Фортеці. А що ж там далі? Звідтіля, крізь тремтливу полуду спечної мли, соталось лише заколисливе світло. Знову почувся голос майора:

— Скажіть, будь ласка, ви хочете негайно повернутись чи могли б зачекати кілька місяців? Для нас, повторюю, це не має ваги... з формальної точки зору, — додав він, аби не виглядати нечемним.

— Так, я маю повернутись, — мовив Джованні, приємно здивований відсутністю заперечень. — Маю повернутись, і гадаю, що це слід зробити негайно.

— Згода, згода, — заспокоїв його майор. — Але дам вам одну пораду. Якщо хочете швидко поїхати звідси, краще прикинутися хворим. Ви лягаєте в лазарет, обстежуєтесь там кілька днів, і лікар видає вам довідку. Між іншим, багато хто не витримує гірського клімату...

— Невже обов'язково прикидатися хворим? — спитав Джованні, який зневажав лукавство.

— Зовсім не обов'язково, але такий крок полегшує справу. Інакше вам доведеться подавати письмовий рапорт, який перешлють до Головного командування, й чекати, поки звідти надійде відповідь, а це може тривати кілька тижнів. Головне ж, що справою має зайнятися пан полковник, а саме цього я хотів би уникнути. Подібні справи йому не до серця, він журиться, саме так, журиться, наче ці рапорти чинять кривду

його Фортеці. Так от, буду щирим: на вашому місці я б постарався уникнути...

— Даруйте, пане майоре, — втрутився Дроґо, — я цього не знав. Якщо від'їзд може мені зашкодити, то це вже зовсім інше питання.

— Ні, лейтенанте, ви мене не зрозуміли. Ваша кар'єра в жодному разі не постраждає. Йдеться лише про, як це краще сказати, про нюанси. Я одразу вам пояснив, що ваш рапорт не втішить пана полковника. Та якщо ви прийняли рішення...

— Ні, ні, — заперечив Дроґо, — Коли справи стоять саме так, як кажете ви, тоді, може, й справді краще взяти медичну довідку.

— Хіба що... — вкрадливим голосом почав Матті, обірвавши фразу в повітрі.

— Хіба що?

— Хіба що ви погодитесь перебути тут чотири місяці. Це був би кращий вихід зі становища.

— Чотири місяці? — запитав Дроґо, трохи розчарований після обнадійливої перспективи негайного від'їзду.

— Чотири місяці, — підтвердив Матті. — Пояснюю. Двічі на рік усі проходять медичний огляд, як передбачено статутом. Наступний огляд буде через чотири місяці. Для вас, здається, це найкращий вихід. Зрозуміло, що медичний висновок буде негативним і, якщо хочете, я сам цим займуся. Підстав для хвилювання нема. Крім того, — по невеликій паузі продовжив майор, — чотирьох місяців цілком достатньо для підготовки характеристики. Пан полковник поза всяким сумнівом підпише її. Це матиме велике значення для вашої кар'єри. Але прошу

мене правильно зрозуміти: йдеться лише про пораду. Ви цілком вільні у своїх діях.

— Так, — відповів Дроґо, — я все розумію.

— У нас не надто обтяжлива служба, — розводився майор. — Це головним чином вартування. Є Новий редут, де більше обов'язків, але попервах вас туди не пошлють. Ніякої важкої праці, будьте певні. Хіба що доведеться нудьгувати...

Та Дроґо майже не слухав пояснень Матті, прикутий завороженим поглядом до кам'яного шпилю гори, що виднів у рамі вікна. Хмурне почуття закрадалося в душу, якась позбавлена сенсу маячня. Водночас Джованні відчув певне полегшення. Йому хотілося поїхати звідси, але вже не так сильно. Він майже соромився своїх недавніх страхів. Невже йому не до снаги бути таким, як інші? Негайний від'їзд, гадав він тепер, міг би стати визнанням власної неповноцінності. Його самолюбство боролося з потягом до затишного родинного життя.

— Пане майоре, — мовив Дроґо. — Дякую вам за поради, але дозвольте подумати до завтра.

— Чудово! — відгукнувся Матті з явним задоволенням. — А сьогодні? Ви хотіли б побачитися з паном полковником під час вечері чи волієте відкласти цю зустріч?

— Ет! — скинув руки Джованні. — Не варто ховатися, особливо коли доведеться служити лише чотири місяці.

— Тим краще, — сказав майор. — Це додасть вам сміливості. Побачите, які гарні люди наші офіцери.

Матті посміхнувся, і Дро?о зрозумів, що вже час іти. Але щось його непокоїло.

— Пане майоре, — запитав він позірно спокійним тоном, — чи міг би я кинути оком на північ, подивитися, що там за мурами?

— За мурами? Не знав, що вас захоплюють краєвиди.

— Лише з цікавості, пане майоре. Кажуть, там є пустеля, а я їх зроду не бачив.

— Вона не варта уваги, лейтенанте. Нудне видовище, нічого привабливого. Послухайте мене, викиньте цю думку з голови.

— Не наполягаю, пане майоре, — сказав Дроґо. — Мені лише здавалось, що тут нема нічого складного.

Майже благальним жестом майор Матті склав пучки грубеньких пальців.

— Ви просите мене про єдину річ, яку я вам не вправі дозволити. По-перше, слід знати пароль. По-друге, на стінах укріплень не може перебувати ніхто, крім вартових.

— Навіть як виняток, навіть офіцер?

— Навіть офіцер. Але добре вас розумію: вам, міській молоді, пунктуальність видається смішною. Там, у вас, пароль уже не є таємницею. Тут, на щастя, все по-старому.

— Пробачте за наполегливість, пане майоре...

— Кажіть, кажіть, лейтенанте!

— Хочу ще запитати. Чи немає стрільниці або якогось вікна, звідки можна було б поглянути туди?

— Є, але тільки одне. В кабінеті пана полковника. На жаль, ніхто не подбав про бельведер для цікавих. Знову повторюю, те видовище нічого не варте. Якщо схочете залишитися тут, воно вам швидко набридне.

— Дякую, пане майоре, — Дроґо став струнко. — Можна йти?

Матті зробив приязний жест рукою.

— До побачення, лейтенанте. І не сумуйте. Запевняю, цей краєвид є найгіршим у світі.

Однак того самого вечора лейтенант Морель, звільнившись від чергування, потай провів Дроґо на мури.

Освітлений кількома ліхтарями довжезний коридор тягнувся вздовж лінії укріплень, від одного до другого кінця перевалу. Дорогою час від часу траплялися двері складів, майстерень, вартівень. Вони пройшли близько ста п'ятдесяти метрів до третього редуту. Біля входу стояв озброєний охоронець. Морель попросив покликати начальника караулу лейтенанта Гротту.

Отже, всупереч статуту вони потрапили в заборонену зону.

— Іди, іди сюди, — сказав Морель Дроґові. — Треба поспішати. — Дроґо рушив за ним вузькими сходами, які вели на редут. Тут теж був вартовий, і лейтенант Морель зробив йому знак рукою, даючи зрозуміти, що про все домовлено.

Раптом Джованні опинився біля зубчастої огорожі. В світлі призахідного сонця перед ним постала широка рівнина, що відкривала завісу над таємницями півночі.

Скам'яніле з напруги обличчя Дроґо трохи зблідло. Навіть вартовий припинив своє монотонне ходіння і, здавалося, німа тиша опустилась на крилах сутінків.

— А далі? Що там, за скелями? — спитав Дроґо, не відвертаючи очей від краєвиду. — Все таке ж саме аж до кінця?

— Ніколи не бачив, — відповів Морель. — Слід побувати на Новому редуті, там, на вершині пагорба. Звідти видно всю рівнину. Кажуть...

— Що, що? — нетерпеливився Дроґо, чий голос дивно тремтів.

— Кажуть, ніби там справжня пустеля. Саме каміння, біле-біле, схоже на сніг.

— Саме каміння? І все?

— Так кажуть... І начебто ще болота.

— А далі на північ?

— На обрії зазвичай тумани, — спрокволу сказав Морель, втрачаючи колишню привітність. — Північні тумани заважають щось там розгледіти.

— Тумани? — недовірливо скрикнув Дроґо. — Але ж вони мусять хоч іноді рухатись. Крім того, трапляються ж і ясні дні...

— Таких днів не буває навіть узимку. Хоч дехто запевняє, ніби бачив...

— Бачив? Що?

— Все це химери. Чи можна вірити солдатам? Один збреше, інший додасть. Подейкують, що там є білі вежі, вулкан, який димує, і саме звідти пливуть тумани. Навіть капітан Ортіц запевняв, ніби теж щось там бачив. З того часу минули п'ять років. За його словами, там видніє довга чорна пляма, вірогідно ліс.

Вони помовчали. Де Дроґо вже бачив цей світ? Можливо, вздрів уві сні або вигадав, читаючи старовинні казки. Здається, йому знайомі ці поруйновані скелі, цей кам'янистий роздол без дерев, ці глибокі провалля, а далі трикутник пустелі між стрімчаків, що височаться попереду.

В його душі знов забриніли здавна приховані звуки, але тепер їх годі було зрозуміти.

Дроґо вдивлявся у світ півночі — голий простір пустелі, звідки ніколи не приходили війною вороги.

— Ну, як? — спитав Морель якомога бадьорішим голосом. — Ти задоволений?

— Хм!.. — тільки й міг одказати Дроґо, чию душу виповнювали суперечливі прагнення і безрозсудний страх. Звідкілясь долинув звук сурми, один слабенький звук.

— Тепер тобі краще піти, — порадив Морель.

Але Джованні, занурений у власні думки, здається, не чув його. Вечорове світло згасало, вітер, збуджений сутінками, овіював сувору споруду Фортеці Бастіані. Аби зігрітися, вартовий знову почав своє монотонне ходіння, поглядаючи на незнайомого офіцера.

— Тобі краще піти, — повторив Морель і взяв Джованні за лікоть.

IV

Він не боявся залишатися сам. Ні тоді, коли малою дитиною заблукав у полях, ні згодом, коли часто ходив темними вулицями міста, де шастали лиходії, ні минулої доби, коли провів ніч серед гір просто неба.

На цей раз усе виглядало інакше. Зникли збудження і втома мандрівки, нові товариші вже поснули, а він, засвітивши лампу, сидів у своїй кімнаті на краєчку ліжка, сумний і розгублений. Ставало по-справжньому зрозуміло, що таке самотність (йому дісталася затишна кімната з обшитими деревом стінами, великим ліжком, столом, незручним диваном і шафою). Всі були з ним дуже люб'язні, під час вечері відкоркували пляшку вина на його честь, а невдовзі перестали звертати на нього увагу і геть забули (над ліжком дерев'яне розп'яття, на протилежній стіні старовинна гравюра з довгим написом, що починається словами: "Humanissimi Viri Francisci Angloisi virtu tibus ").

Ніхто наступного ранку не зазирне сюди, щоб привітати його, жодна душа у Фортеці не цікавиться ним, і не лише у Фортеці, а мабуть, в усьому світі немає людей, які б думали про нього. Кожний клопочеться особистими справами, кожному вистачає часу лише на власну персону, навіть мама, можливо, навіть вона думає в ці хвилини про щось своє. .Адже він не був у неї єдиним сином, і тепер настала пора піклуватися іншими, І це справедливо, міркував Джованні без тіні докору, сидячи на краю ліжка в кімнаті Фортеці й почуваючи себе самотнім, як ніколи в житті (тільки тепер він помітив майстерно вирізьблену на дерев'яній стіні й старанно пофарбовану шаблю натурального розміру, яка з першого погляду могла видатись справжньою — копітка праця невідомого офіцера, виконана хтозна-коли).

Зрештою Дроґо через силу підвівся, одчинив вікно і визирнув з нього. Вікно виходило на подвір'я, й нічого іншого не було видно. Дивлячись у бік півдня, Джованні марно намагався розгледіти в нічній

темряві гори, які долав, добуваючись сюди. Але їх затуляв височезний мур.

У цей пізній час світилися лише три вікна, розташовані вздовж тієї ж стіни будинку, і тому в них не можна було зазирнути. їхні збільшені світляні плями відбивалися на протилежному мурі, в одній із них рухалась людська тінь, мабуть, офіцер, який роздягався.

Зачинивши вікно, Джованні скинув мундир, ліг і поринув у роздуми. Під рукою не було книжки, але зараз не хотілося читати, бо його змагав сон. Він загасив лампу, і в темряві поволі окреслився прямокутник вікна з нічним небом, де сяяли зорі.

Дроґо гадав, що раптове заціпеніння викличе швидкий сон. Але збуджений розум навіював химерні думки. Безладна низка видінь, що пройшла перед внутрішнім зором, уже почала набувати якоїсь змістовної форми, коли раптом він усвідомив, що все ще не спить.

Нічниці посилились, бо його вразила глибина тиші. Та от здалеку — чи насправді? — долинув звук кашлю. Відтак зовсім близько почувся звук "плюсь!" і відбився луною од стін. Лежачи, Дроґо поглядав на маленьку зелену зірку, нічну мандрівницю, яка наближалася до горішнього краю вікна, щоб за мить востаннє сяйнути і зникнути. Тоді вдруге пролунало "плюсь!", наче щось впало у воду. Чи не повториться це ще раз? Затаївшись, він чекав на тривожний звук — відгомін сутеренів, мочарів, кинутих осель. Збігали німі хвилини, й здавалося, що мертва тиша нарешті стала повновладною хазяйкою Фортеці.

"Плюсь!" Існову той самий нестерпний звук. Дроґо підвівся і сів. Хіба тут можна заснути? Він згадав, що поруч із ліжком висить шнур від дзвоника. Смикнув за нього, і з лабіринту коридорів долинуло коротке, ледь чутне дзеленчання. Як недобре, подумав Дроґо, кликати людей через таку дрібницю. Зрештою, навряд чи хтось з'явиться.

За хвильку в коридорі залунали кроки, що наближалися, й почувся стук у двері.

— Зайдіть! — крикнув Дроґо.

На порозі постав солдат із ліхтарем у руці.

— Слухаю, пане лейтенанте!

— Тут не можна заснути, чорт забирай! — роздратовано мовив Дроґо. — Що за жахливі звуки? Тече якась труба? Зроби щось, бо ніяк не засну. Іноді досить підкласти ганчірку.

— То цистерна, — миттю відповів солдат, наче вже не раз доповідав про таке.

— Цистерна?

— Так, пане лейтенанте, цистерна з водою. Вона стоїть ось тут, коло стіни. Всі скаржаться, але нічого не можна зробити. Не ви один це чуєте. Пан капітан Фонцазо іноді теж дратується. Та все дарма.

— Тоді йди, йди, — мовив Дроґо.

Двері зачинилися, кроки відлунали вдалині, й знову запанувала тиша.

Тепер Джованні думав про вартових, які за кілька метрів од нього крокують без спочину, мов автомати. Десятки й десятки людей не сплять, поки він вилежується в теплій постелі. Десятки й десятки, але для кого, для чого? Військовий формалізм став у Фортеці загрозливою хворобою. Сотні вояків стережуть кордон, що його ще ніхто не пробував порушувати. Тікати звідси, якнайскоріше тікати, казав собі Джованні,

вирватись із похмурого закутня на свіже повітря. О, моя мила домівко! Зараз мама вже спить, хоча, можливо, хвилину тому згадувала про нього. Вона завжди нервувалася через усякі дрібниці й ночами зітхала у ліжку, не знаходячи спокій.

Знову плюскання під цистерною, ще одна зірка промайнула і зникла за вікном. Її світло сягало землі, бастіонів Фортеці, запалених очей вартових, але не його, Джованні Дроґо, який намагався заснути, пригнічений сумними думками.

А що, як запевняння Матті були звичайнісіньким фарсом і по чотирьох місяцях служби його все одно не відпустять? Під різними причіпками закриють шлях додому. Змусять лишитися тут на довгі роки, і в цій кімнаті, на цьому самотньому ліжку промине його молодість. Які нісенітні думки, казав собі Дрого, усвідомлюючи їхню глупоту, одначе не міг їх позбутися. Спонукувані нічною темрявою, вони знов і знов повертались і гризли душу.

Йому здавалося, що навколо снується таємна змова з метою поховати його у Фортеці. Очевидно, тут не йшлося про Матті. Ні він, ні полковник, ні інші офіцери не цікавилися ним. їм було байдуже, поїде він звідси чи ні. Однак якась темна сила перешкоджала його поверненню до міста, можливо, навіть гніздилася в його душі, хоч він цього не помічав.

Відтак побачив свій дім, коня на білій дорозі, почув, що хтось кличе його на ім'я, і поринув у сон.

Два дні по тому Джованні Дроґо вперше призначили начальником варти на третьому редуті. О шостій вечора посеред двору вишикувалися сім сторожових нарядів — три для охорони форту, чотири для охорони флангових редутів. Восьмий загін вирушив раніше до Нового редуту, бо мав подолати чималий шлях.

Ветеран Фортеці старший сержант Тронк стояв на чолі двадцяти восьми солдатів і сурмача, які виряджалися на третій редут. Усі вони були з роти капітана Ортіца, куди одержав призначення Дроґо. Він прийняв свій наряд і оголив шаблю. Вояки стояли щільними лавами перед вікном, із якого за традицією їх оглядав полковник, комендант Фортеці. На жовтій землі подвір'я наряду утворювали правильну геометричну фігуру.

Підметене вітром небо сяяло над фортечними мурами, осяяними останніми променями призахідного сонця. Стояв вересневий вечір. Із головної брами вийшов заступник коменданта підполковник Ніколозі, накульгуючи від старої рани і спираючись на шаблю. Цього дня розводящим варти був величезний на зріст капітан Монті. Він хриплим голосом подав команду, і вояки з гучним металевим брязком взяли зброю на плече. Запала мертва тиша.

Відтак сурмачі семи загонів один за одним подали врочистий сигнал. В їхніх руках були славетні срібні сурми Фортеці Бастіані з червоними та золотими шовковими шнурами, на яких висіли гаптовані герби. В небо злетіли чисті закличні звуки, підсилені схожим на дзвін вібруванням багнетів. По-військовому суворі, солдати стояли, мов статуї. Ні, вони готувались не до буденного вартування, а до зустрічі з ворогом, про що недвозначно свідчили їхні рішучі обличчя.

Останній звук сигналу довго плив у повітрі, відбиваючись од далеких мурів. Багнети блищали ще якусь мить на тлі бездонного неба, відтак разом згасли, поглинені щільними лавами. Полковник відійшов од вікна. Лункі кроки семи нарядів губились у лабіринтах Фортеці.

За годину Джованні Дроґо стояв на верхній терасі третього редуту, саме там, де позавчора дивився у бік пустелі. Тоді він приходив сюди з цікавості, як випадковий мандрівець, сьогодні ж був тут хазяїном: двадцять чотири години редут і сто метрів фортечного муру належатимуть тільки йому. Під ним, в артилерійському казематі, четверо вояків порядкували біля гармат, націлених на північну рівнину,

троє вартових зайняли пости на зовнішньому гребені редуту, ще четверо розташувалися вздовж головного муру, на відстані двадцяти п'яти метрів один від одного.

Зміна варти відбувалася в суворому порядку під пильним оком старшого сержанта Тронка, знавця сторожової служби. Тронк перебував у Фортеці вже двадцять два роки, не залишаючи її навіть під час відпусток. Ніхто краще за нього не знав усіх кутків і закапелків оборонних споруд. Не раз офіцери заставали його глупої ночі за перевіркою постів і приміщень у пекельній темряві, без ліхтаря. Під час його чергувань вартові ні на мить не випускали з рук зброю, не притулялися до стін і навіть не припиняли рух, бо зупинятись дозволялося лише у надзвичайних випадках. Тронк пильнував усю ніч і тихим кроком обходив пости, змушуючи вартових здригатися від несподіванки. "Стій, хто іде?" — питали вони, беручи рушниці напереваги. "Грот", — називав пароль старший сержант. "Грегоріо", — відгукувався вартовий.

За звичаєм чергові офіцери і сержанти перевіряли свої дільниці без зайвих формальностей. Солдати добре їх знали, й обмін паролями видавався смішним. Статут дотримувався літера в літеру лише в присутності Тронка.

Він був худий, карлуватий, мав зморшкувате обличчя й поголену голову. З товаришами по службі спілкувався мало, а години дозвілля проводив на самоті, займаючись музикою. Це була давня розвага старого вояка, й не дивно, що капельмейстер оркестру фельдфебель Еспіна вважався його єдиним другом. Тронк мав гарний акордеон, але майже не грав на ньому, хоча поголоска називала його віртуозом. Він вивчав гармонію музики, й доброзичливці запевняли, що ним складено кілька військових маршів. Однак докладніше ніхто нічого не знав.

Коли Тронк був на службі, не виникало побоювань, що він почне свистіти, як робив це під час відпочинку. Старший сержант невтомно кружляв бастіонами, оглядаючи північну рівнину в пошуках невідомо

чого. Зараз він стояв біля Дроґо і показував йому гірську стежку, яка вела вздовж крутоярів до Нового редуту.

— Он іде варта, що тільки-но змінилася, — мовив Тронк і витягнув уперед вказівний палець, але Дроґо не міг нічого розгледіти у вечірній імлі. Старший сержант похитав головою.

— Що таке? — запитав Дроґо.

— Службу так не несуть. Я завжди казав про це. Вони згубили тяму, — відповів Тронк.

— А що трапилось?

— Службу так не несуть, — повторив Тронк. — Змінювати варту на Новому редуті треба раніше. Але пан полковник не хоче цього,

Джованні з подивом глянув на нього. Чи можлива річ, аби Тронк дозволяв собі критикувати коменданта Фортеці?

— Пан полковник, — вів далі серйозно і переконано старший сержант, — має рацію. Однак ніхто не хоче пояснити йому, як це небезпечно.

— Небезпечно? — здивувався Дроґо, не розуміючи, кому і чим міг загрожувати перехід від Нового редуту до Фортеці тут, серед голих скель.

— Небезпечно, — повторив Тронк. — Рано чи пізно в такій темряві обов'язково щось трапиться.

— А що власне тут може трапитись? — із ввічливості спитав Джованні, якого мало цікавила вся ця історія.

— Колись варта Нового редуту, — почав старший сержант, радий нагоді показати свою кмітливість, — закінчувала охорону на дві години раніше, ніж караул у Фортеці. Це завжди відбувалося вдень, навіть узимку, а проблема пароля виглядала простішою. Один пароль був потрібен для входу до Нового редуту, а другий, новий, діяв під час усього вартування і повернення загону до Фортеці. Обох цілком вистачало. Коли старий караул повертався, новий ще не заступав на чергування, і тому пароль був дійсний, як досі.

— Розумію, — мовив Дроґо.

— Але пізніше, — вів далі Тронк, — дехто злякався. Небезпечно, попереджали нас, випускати за межі Фортеці стільки солдатів, які знають пароль. Невідомо, казали мудрії, хто скоріше зрадить — один солдат із п'ятдесяти чи офіцер.

— Он як! — здивувався Дроґо.

— Тоді було вирішено: хай пароль знатиме лише начальник варти. Тому тепер із Фортеці виходять за сорок п'ять хвилин до зміни караулу. Наприклад, сьогодні загальна зміна відбувалась о шостій ранку. Варта Нового редуту пішла звідси о п'ятій п'ятнадцять і прибула на місце рівно о шостій. Щоб вийти з Фортеці, пароль не потрібний. Щоб увійти до Нового редуту, слід знати вчорашній пароль, відомий лише офіцерові. По зміні варти на Новому редуті вступає в силу новий пароль, також відомий лише офіцерові. Він дійсний усі двадцять чотири години, поки прибуде наступна варта. Завтра ввечері, коли вона повертатиметься до Фортеці, пароль знову зміниться. Отже, офіцер повинен знати три паролі: той, що потрібен для входу до Нового редуту, той, що діє під час вартування, і ще один для повернення до залоги. Всі ці труднощі створені тільки для того, щоб солдати не знали пароль.

— От я і кажу, — не вгавав Тронк, мало цікавлячись, слухає його Дроґо чи ні. — Якщо пароль відомий лише офіцерові, а той раптом

почуватиме себе погано, що робитимуть солдати? Вони ж не можуть змусити його порушити військову таємницю і в результаті не зможуть повернутися до залоги. Чому про це не подумали? Чому погоджуються з тим, що тепер потрібні три паролі замість двох і що третій, передбачений для повернення варти наступного дня до Фортеці, входить у дію на двадцять чотири години раніше? Що б не трапилось, він має залишатися в таємниці, інакше варта не зможе повернутись назад.

— Але, — заперечив Дроґо, — хіба біля брами її не впізнають? Хіба не зрозуміють, що вона прийшла з чергування?

Тронк зверхньо глянув на лейтенанта.

— Це неможливо, пане лейтенанте. Таким є статут Фортеці. З північного боку ніхто не може ввійти без пароля, хоч ким би він був.

— Але тоді, — мовив Дроґо, роздратований безглуздими приписами, — хіба не простіше впровадити окремий пароль для Нового редуту? Зміна варти відбуватиметься раніше, а пароль повідомлятимуть лише офіцерові. Й солдати нічого не знатимуть.

— Авжеж! — підхопив старший сержант піднесеним тоном, немовби чекав цих слів. — Це було б найкращим рішенням. Однак тоді довелося б змінити інструкцію. А вона каже: "Пароль діє протягом двадцяти чотирьох годин від однієї зміни варти до наступної, і лише один пароль має силу як у Фортеці, так і в її підрозділах". Написано чітко: "і в її підрозділах". Тому немає місця для жодних викрутасів.

— Мабуть, колись, — мовив Дроґо, неуважно слухаючи співрозмовника, — зміна варти в Новому редуті теж відбувалась раніше?

— Так! — вигукнув Тронк. — Уся ця колотнеча триває лише два роки. Колись було краще.

Старший сержант змовк. Дроґо дивився на нього з подивом, навіть зі страхом. Що лишилося від цієї людини після двадцятидворічної служби у Фортеці? Чи пам'ятає Тронк, що в різних країнах світу живуть мільйони схожих на нього людей, які не вдягають військові однострої, вільно ходять вулицями міст, а ввечері можуть за власним бажанням лягти спати чи піти до ресторану або театру? Досить було глянути на Тронка, щоб зрозуміти, що той давно забув про людей, бо для нього не існувало нічого, крім Фортеці з її гидкими порядками. Він не пам'ятав, як ніжно звучать жіночі голоси, як виглядають річки, сади, дерева, крім кволих кущів на сірих пагорбах. Тронк теж озирав північний простір, але не очима Дроґо, бо бачив там лише стежку до Нового редуту, оборонний рів і підпірні стіни, помічав можливі напрями ворожих атак, байдужий до диких урвищ, загадкової трикутної рівнини й поготів до білих хмар, що пливли темним вечірнім небом.

Із наближенням ночі Дроґо знов охопило бажання тікати звідси. "Чому я не поїхав одразу? — картав він себе. — Чому піддався облесливим умовлянням Матті?" Тепер йому доведеться чекати, поки минуть чотири місяці, сто двадцять довжезних днів, половину з яких доведеться стояти на варті. Закрадалася думка, що він опинився серед людей чужої породи, на ворожій землі, в жорстокому бездушному світі. Дроґо озирнувся й побачив Тронка, який нерухомо стояв, дивлячись на вартових.

VI

Запала темна ніч. Дроґо сидів у голій вартівні редуту, куди звелів принести папір, чорнило і ручку.

"Люба мамо!" — почав він листа й одразу відчув себе малим хлопчиськом. Самотньо сидячи при світлі гасової лампи в кам'яному мішку чужої йому Фортеці, далекий від рідної домівки, всього, що тішило і хвилювало, Дроґо радів можливості вилити на папері свої почуття.

Звичайно, в офіцерському колі він мусив поводити себе як справжній чоловік, реготати разом з усіма, слухаючи або розповідаючи масні анекдоти про військових і жінок. Кому ж. як не мамі, можна сказати правду, а цього вечора правда Дроґо не була правдою бравого солдата, не відповідала звичаям суворої Фортеці, й напевно пани офіцери, дізнавшись про неї, взяли б його на глум. Чи міг він розводитись перед ними про втому від важкої мандрівки, розпуку при вигляді похмурих споруд, гірку непозбутню самоту?

"Я геть виснажений після двох днів дороги , — хотів написати він мамі, — й, прибувши сюди, дізнався, що при бажанні можу повернутись додому. Фортеця являє собою невеселе видовище, поблизу нема жодних поселень, бракує розваг і взагалі дуже сумно". Саме так він би їй написав.

Але Дроґо уявив собі маму, яка о цій порі теж думає про нього й тішиться тим, що її син приємно проводить час з новими друзями, може, навіть в оточенні гарних жінок. Вона напевно вважає його щасливим і задоволеним.

"Люба мамо! — виводила його рука. — Я прибув сюди позавчора після цікавої подорожі. Фортеця просто велична..." О, якби дати їй відчути убозтво цих стін, цього повітря, що тхне в'язницею, цих непривітних чужих людей! Замість цього на папір лягало зовсім інше: "Офіцери влаштували мені сердечну зустріч. Старший ад'ютант теж був вельми люб'язний. Він надасть мені можливість повернутися до міста, якщо я того побажаю. І все ж..."

Можливо, в ці хвилини мама прибирає його кімнату, відчиняє шухляди, даючи лад одягу, складає книжки та папери на письмовому столі. Вона вже робила це кілька разів, відчуваючи його живу присутність, наче він за щоденною звичкою скоро мав прийти на обід. Йому здавалося, що десь поблизу лунає відгомін її дрібних неспокійних кроків. Хіба він міг засмутити її? Якби вони були поруч у вітальні, під сімейним абажуром, Джованні виклав би їй чисту правду, а вона не

поринула б у сумні думки, бо він повернувся і все погане лишилось позаду. Сидячи з нею біля каміна, в заспокійливій тиші старого будинку, він розповів би про майора Матті і його підступні умовляння, про маніяка Тронка. Повідомив би, як необачно погодився залишитись тут на чотири місяці і, можливо, обоє посміялися б із цього. А як це зробити звіддаля?

"І все ж — писав далі Дроґо, — визнав корисним для мене і для моєї кар'єри прослужити у Фортеці ще деякий час. Адже товариство тут вельми приємне й служба необтяжлива". А його кімната, дірява цистерна, зустріч із капітаном Ортіцем і пустельні північні простори? Чи не розповісти їй про суворий караульний статут, голу вартівню, де зараз сидить? Ні, він не міг бути щирим навіть із мамою, навіть її не міг втаємничити у походження темних страхів, які гризли душу.

Зараз у місті, в його рідній домівці, дзиґарі кожний по-своєму вибивали десяту, і від їхнього бою в буфеті дзенькотіли келихи. З кухні долинав сміх, а з будинку на протилежному боці вулиці — звуки піаніно. Крізь вузеньке віконце, майже шпарину, Дроґо міг кинути погляд на сумне видовище північного краю, але надворі панувала темрява. Перо легенько вискрипувало. Хоча була ніч і вітер хижо свистів над зубчастими мурами, хоча в казематах Фортеці густішали тіні й повітря ставало важким і вологим, Дроґо писав: "Узагалі я всім задоволений і почуваюся добре".

Від дев'ятої вечора і до світання на четвертому редуті, в кінці правого крила фортечних мурів, щопівгодини бив невеликий дзвін. Почувши його, крайній вартовий окликав сусіда, той наступного вартового, і від редуту до редуту летіло: "Пильнуй! Пильнуй!" Вояки не вкладали в це слово жодних почуттів, а лише механічно повторювали його з якоюсь дивною інтонацією.

Джованні Дроґо простягнувся на койці, не скинувши мундира. Лежав, охоплений заціпенінням, і час від часу чув цей перегук. До нього долинало далеке "Пий... нуу... й!" Потім крик ставав гучнішим, пролітав на ним, віддалявся в інший бік і завмирав. Через дві хвилини все

повторювалось, починаючи з першого редуту. Дроґо знову чув ті невиразні звуки Лише коли крик підхоплювали його вартові, можна було чітко розібрати "Пильнуй!". Але слово це швидко відлітало і тануло вдалині, у підніжжі скель.

Наступний переклик відбився в свідомості Дроґо слабкою луною, від чого він раптом стенувся й подумав, що під час чергування офіцерові не личить спати. Щоправда, приписами дозволялося це робити одягненим. Проте молоді офіцери Фортеці, демонструючи хвацькість, не лягали всю ніч, читаючи, курячи сигари, навіть тихцем збираючись разом пограти в карти. Тронк, до якого Джованні звернувся за порадою, дав йому зрозуміти, що найкраще зберігати бадьорість.

Лежачи на койці поза світловим колом лампи і розмірковуючи над власним життям, Джованні Дроґо раптом заснув. А тим часом саме цієї ночі для нього починався невмолимий відлік часу.

Ще вчора він жив відчуттям безтурботних днів юності, бачив шлях, який у молоді літа вважається нескінченним, а роки течуть неквапно і легко, так що не помічаєш їхньої втрати. Ідеш собі повільною ходою, з цікавістю роздивляєшся навколо — нема куди поспішати, бо ніхто не женеться позаду, а попереду ніхто не чекає. Поруч крокують друзі й часто зупиняються пожартувати. Люди радо вітають нас із вікон і дверей, з прихильними усмішками вказують на обрій. Від цього сильніше б'ється серце, перейняте відвагою й коханням, вчувається наближення жаданої мети, якої поки що не видно, та незабаром ми її побачимо.

Чи ще далеко? Ні, досить перейти річку і проминути ті зелені пагорби. А може, ми вже прийшли? Хіба оці дерева, луки, білий дім не те, чого ми шукали? На мить здається, ніби слід зупинитися. Однак лунають голоси, що найцікавіше далі, і всі охоче продовжують шлях.

Похід триває в довірливому чеканні земного раю, дні довгі та ясні, а сонце світить високо в небі й не збирається ховатися за обрій.

Але в якусь-то мить ми мимоволі озираємось і бачимо, що ззаду височить залізна брама і заступає нам зворотну путь. Зринає думка — щось змінилося! Сонце вже не вішається нерухомим і швидко хилиться на захід, хмари теж не затримуються в блакитному небесному просторі й тікають, штовхаючи одна одну. Стає зрозуміло, що час збігає і рано чи пізно дорога має закінчитися. За нашими плечима хтось миттю замикає важку браму, лишаючи нас у розгубі.

А в цей час Джованні Дроґо безтурботно спить і, мов дитина, усміхається вві сні.

Мине чимало днів, поки він зрозуміє, що сталося. Це й буде його пробудженням. Почує ззаду тупіт ніг, недовірливо роззирнеться довкола, побачить людей, які прокинулись раніше за нього й біжать, засапані, обганяючи одне одного, щоб першими дістатися мети. Відчує пульсування часу, що гарячково відмірює дні життя, побачить у вікнах не всміхнені, а байдужі обличчя. І якщо спитає, скільки шляху залишилось, йому так само покажуть на обрій, але без жодної приязні. Тим часом друзі зникнуть з очей, хтось знесилений залишиться позаду, хтось вирветься далеко вперед, ставши маленькою цяткою.

За тією річкою, казатимуть люди, пройдеш іще десять кілометрів і досягнеш мети. Однак кінця шляху не буде видно, дні ставатимуть коротшими, супутники нечисленними, за вікнами стоятимуть бліді примари, хитаючи головами.

Коли ж нарешті Дроґо залишиться сам-один, він побачить попереду свинцеву смугу безмежного нерухомого моря. Мандрівця змагатиме втома, будинки обабіч дороги стоятимуть з зачиненими вікнами, а поодинокі постаті відповідатимуть йому невтішними жестами: все лишилось позаду, далеко позаду, а ти пройшов і нічого не помітив. Тепер надто пізно вертати — за спиною, наздоганяючи, ширшає гомін гнаного тією ж ілюзією і ще не помітного на білій пустельній дорозі людського стовпища.

Отже Джованні Дроґо спить у вартівні третього редуту. Він бачить сон і всміхається. Цієї ночі його востаннє навідують милі серцю видива далекого щасливого світу. Біда, якби він міг побачити себе того дня, коли закінчиться дорога: нерухомого на березі свинцевого моря, під голим сірим небом, а навколо ані оселі, ані живої душі, ані дерева, ані бадилинки. І так на вічні часи.

VII

Нарешті з міста прибула скриня з речами лейтенанта Джованні Дроґо. Серед іншого була там і новенька шинеля модного крою. Дроґо вдягнув її й оглянув себе з усіх боків у люстерку, що висіло в кімнаті. Відчувши живий зв'язок із недавно полишеним світом, він не без гордості думав, як усі позиратимуть на неї — така гарна була тканина, таке майстерне шиття.

Він вирішив, що не варто псувати шинелю на нічних чергуваннях серед змокрілих стін. Не годилося б навіть одягати її негайно, визнаючи, що попереду його не чекають урочисті та радісні дні. Однак усе ж кортіло показати її комусь, і хоч як було холодно, він убрався в неї, аби піти до кравця залоги, в якого мав намір купити іншу, звичайну шинелю.

Дроґо вийшов зі своєї кімнати й почав спускатися сходами, милуючись, там де світло це дозволяло, силуетом власної тіні. Однак у міру заглиблення в кам'яні хащі Фортеці шинеля, здавалося, дедалі втрачала свій шик. Він навіть помітив, що виглядав в ній якось незграбно, і це може впасти у вічі.

На щастя, сходи і коридори були майже порожні. Якийсь капітан, що стрівся Джованні дорогою, ледь відповів на привітання, кинувши побіжний погляд у його бік. Випадкові солдати теж не звертали на нього увагу.

Він пішов униз крутими вузькими сходами, витесаними в товщі стіни. Його кроки відлунювали вгорі та насподі, наче разом із ним ішов цілий гурт людей. Поли нової шинелі метлялися, торкаючись білих пліснявих стін.

Нарешті Дроґо досяг підземелля. Тут, в одній із пивниць, містилася швальня кравця Просдочімо. Погідними днями з віконця під стелею сюди проникав промінчик світла, але в цей пізній час тут уже горіли лампи.

— Добрий вечір, пане лейтенанте! — побачивши його, зразу привітався Просдочімо.

У великій кімнаті були яскраво освітлені лише конторка, за якою писав сивий дідок, і довгий стіл, де працювали три молоді підмайстри. Скрізь, мов ряди шибеників, похмуро висіли десятки мундирів, плащів і шинелей.

— Добрий вечір! — відповів Дроґо. — Я хотів би купити шинелю, не дуже дорогу, щоб стачила на чотири місяці.

— Ану, покажіться! — скрикнув кравець, з несподіваною цікавістю хапаючи полу шинелі Дроґо й повертаючи її до світла. Просдочімо був сержантом, але вважав, що фах кравця дає йому право з певною фамільярністю ставитись до вищих за рангом. "Гарна тканина, гарна... Мабуть, дорогенько заплатили, в містах здирають три шкури". Він іще раз глянув на шинелю оком знавця й похитав головою, від чого затремтіли його товсті червоні шоки.

— Жаль лише...

— Що?

— Жаль, що комір дуже низький. Це не по-військовому.

— Такі зараз носять, — впевнено заявив Дроґо.

— Можливо, мода справді вимагає низьких комірів, — сказав кравець. — Але для армії вона не указ. Моду визначав статут, а в ньому записано: "Комір шинелі повинен прилягати до шиї, мати круглу форму і бути заввишки сім сантиметрів". Стрівши мене в цьому закутні, ви, пане лейтенанте, мабуть, гадаєте, що я якийсь там партач.

— Чому? — здивувався Дроґо. — Нічого подібного.

— Ви, напевно, вважаєте мене вбогим кравчиком. Однак я користуюсь повагою багатьох офіцерів, навіть у місті. Військових високого рангу. Я працюю тут тим-ча-со-во! — проскандував він останнє слово як надзвичайно важливу заяву.

Дрого не знав, що відповісти.

— З дня на день я збираюся поїхати звідси, — вів далі Просдочімо. — Коли б не пан полковник, який не хоче мене відпускати... З чого ви смієтесь?

У напівтемряві чувся притлумлений сміх підмайстрів. Та за мить вони схилились над столом, удаючи, що напружено працюють. Дідок продовжував писати, очевидно не збираючись втручатися в не свої справи.

— Що в цьому смішного? — обурився Просдочімо. — Ви дуже великі розумники. але скоро пожалкуєте про це.

— Так, — приєднався Дроґо. — Нічого смішного тут нема.

— Вони дурні, — мовив кравець. — Краще не звертати на них увагу.

Цієї миті на сходах почулися кроки, й до майстерні зайшов солдат.

Просдочімо викликали нагору, до начальника речового складу.

— Пробачте, пане лейтенанте, — сказав кравець. — Службова справа. За дві хвилини я повернусь.

Він пішов слідом за солдатом. Дрого присів у чеканні. Тим часом помічники, скориставшись нагодою, припинили роботу. Дідок нарешті відірвав очі від паперів, підвівся і, шкандибаючи, підійшов до Джованні.

— Ви чули? — з дивним наголосом запитав він, указуючи на двері, куди тільки-но вийшов кравець. — Чули? А чи відомо вам, пане лейтенанте, скільки років він живе у Фортеці?

— Не знаю.

— П'ятнадцять років, пане лейтенанте, п'ятнадцять проклятущих років. Проте безперервно повторює одне й те саме: я тут тимчасово, чекаю з дня на день...

За столом підмайстри тихо загомоніли. Мабуть, для них це була постійна нагода для жартів. А дідок розбалакував далі:

— Однак і пальцем не кивне, аби вирватися звідси. Він, а також пан полковник та багато інших залишаться тут до скону. Це своєрідна хвороба. Стережіться, пане лейтенанте, ви новачок, тільки-но прибули. Подумайте, бо буде пізно...

— Про що подумати?

— Аби якнайскоріше забратися звідси, поки не підхопили їхню хворобу.

— Я прибув сюди на чотири місяці й не маю ніякого бажання далі залишатися тут.

— Все одно начувайтеся, пане лейтенанте, — не вгавав старий. — Початок поклав полковник Філіморе. "Наближаються великі події", — казав він вісімнадцять років тому, добре це пам'ятаю. Саме так і казав: "Великі події". І часто повторював цю свою улюблену фразу. Забрав собі в голову, що Фортеця Бастіані є найважливішою з усіх оборонних споруд, а штабники в столиці просто нічого не тямлять.

Дідок говорив повільно, з паузами, після кожного слова западала тиша.

— Уявив, ніби щось має відбутися.

— А що має відбутися? — засміявся Дроґо. — Напевно, війна.

— Хтозна, може, й війна.

— Навала з пустелі?

— Мабуть, так, — підтвердив старий.

— Але хто? Хто порушить кордон?

— Звідки мені знати? Може, й ніхто не порушить. Але пан полковник вивчив мапи й каже, ніби в пустелі ще є татари, залишки давнього війська, яке блукає околицями.

У напівтемряві почувся ущипливий сміх трійки підмайстрів.

— І дехто їх ще й досі чекає, — вів далі старий. — Зверніть увагу на пана полковника, панів капітанів Ортіца та Стіціоне, деяких інших

офіцерів. На їхню думку, кожного наступного року має щось трапитись, і ці передбачення діятимуть доти, аж доки їх відправлять на пенсію.

Він замовк і нахилив голову, наче дослухаючись.

— Здається, хтось іде.

— Нічого не чую, — мовив Дроґо.

— А візьміть Просдочімо! — жваво заговорив. — Звичайний сержант, кравець залоги, але пристав до них і теж чекає п'ятнадцять років невідомо чого. Я не переконав вас, пане лейтенанте? Ви мовчите й гадаєте, ніби все це порожні балачки. Шануйтесь, кажу вам, інакше теж потрапите в тенета і захряснете тут. Бачу по ваших очах.

— А ви, — спитав Дроґо, — що робите у кравця?

— Я? — посміхнувся дідок. — Я його брат, працюю разом із ним.

— Його брат? Старший?

— Так, старший. Я теж колись був військовим, але зламав ногу і ось дійшов до такого стану.

У тиші підземелля Дроґо раптом почув биття свого серця, яке калатало часто і сильно. Виходить, і ця відринута світом людина, що скніє тут над рахунками, теж мріяла колись про успіхи і славу. Джованні дивився старенькому в очі, а той сумно хитав головою, ніби кажучи: так ми створені, і тут нема ради.

Мабуть, неподалік хтось відчинив двері й почулися притлумлені стінами глухі голоси. Часом вони зникали, поступаючися місцем тиші,

тоді виринали знов, і здавалося, що це повільно і сумно дихає Фортеця Бастіані.

Нарешті Дроґо почав дещо розуміти. Він дивився на ряди новеньких мундирів, які немов ворушились у тьмяному світлі лампи, відкидаючи довгі хиткі тіні, й раптом подумав, що в цю хвилину полковник відчиняє вікно свого кабінету, пойнятий таємними думками. Сумнівів не було: саме в таку темну осінню пору, не помічений ніким, комендант Фортеці дивиться на північний простір, чорні провалля гір і безмежну рівнину.

Фортуна, слава, зоряна мить, які хоча б раз у житті навідують кожного, мали з'явитися з Татарської пустелі. Заради цієї хисткої мети, що з бігом часу ставала все більш недосяжною, зрілі люди марнували тут свої кращі роки. Вони не були призвичаєні до буденного існування, дрібненьких міщанських розрад, сірого майбутнього. Жили одним сподіванням, жодним словом не прохоплюючись, чи воно здійсненне, були солдатами й стидалися душевних поривань.

Мабуть, до них належав і Тронк. Він примушував підлеглих заучувати параграфи статуту, дотримуватися залізної дисципліни, суворої відповідальності й —гай-гай! — гадав, що цього задосить. І все ж, якби збагнув, що життя йде вперед і тут потрібні нові підходи, Тронк, мабуть би, очутився. "Все не так, — сказав би він. — Адже в світі з'явилося багато чого нового, цікавого, гідного уваги. Тож можна сказати, що минуле пішло в небуття, бо так розпорядилася доля".

Дрого без особливих зусиль збагнув просту таємницю цієї нескладної ситуації і з полегшенням виснував, що все це його не стосується, бо він тут сторонній глядач. Минуть чотири місяці, й він, хвалити Бога, назавжди залишить Фортецю. Похмурі чари старої тверджі раптово зникли. Але чому цей стариган усе ще скоса позирає на нього з лукавим сумнівом? Чому його самого раптом охопило бажання гульнути, хильнути вина, розвіятися?

Чи не для того, аби переконати себе, щоб він насправді почувається спокійним і вільним?

VIII

Ось нові друзі Дроґо — лейтенанти Карло Морель, П'єтро Ангустіна, Франческо Гротта, Макс Лагоріо. О цій пізній порі вони сиділи разом в офіцерській їдальні. Служник у кінці зали, спершись плечем на одвірок, мовчки чекав розпоряджень, та ледь полискували в напівтемряві розвішані по стінах портрети колишніх комендантів-полковників. На столі, ще не прибраному після вечері, стояли вісім пляшок.

Усі були трохи збуджені вином та ніччю. Коли вони замовкали, знадвору долинав шум дощу.

Тривала прощальна вечірка на честь графа Макса Лагоріо, який по двох роках служби у Фортеці завтра повертався додому.

— Ангустіно, — мовив Лагоріо, — якщо й ти надумаєш їхати, я почекаю на тебе.

Він сказав це у притаманному йому жартівливому тоні, але всі зрозуміли, що це не жарт.

Ангустіна теж відбув тут два роки, однак не збирався залишати службу. Блідий і сумний, він, як завжди, сидів із байдужим обличчям, наче ніщо навколо його не обходило.

— Ангустіно! — повторив, майже крикнув Лагоріо, вже напідпитку. — Якщо ти теж їдеш, я почекаю на тебе. Я ладен чекати три дні.

Лейтенант Ангустіна нічого не відповів, тільки вимушено посміхнувся. Його збляклий від сонця голубий мундир вирізнявся між інших недбалою елегантністю.

— Скажіть йому самі, — звернувся до друзів Лагоріо і поклав руку на плече Ангустіни. — Було б добре, якби він поїхав звідси.

— Мені було б добре? — наче зацікавившись, спитав Ангустіна.

— У місті ти почувався б краще. До речі, всі так вважають.

— Я чудово себе почуваю, — сухо відказав Ангустіна. — І не потребую лікування.

— Я не казав, що тобі треба лікуватися, а що ти почуватимешся краще.

Лагоріо на мить замовк, і всі знову почули шум дощу. Ангустіна погладжував вусики з нудьгуючим виразом.

— Подумай хоча б про маму, — наполягав Лагоріо. — Уяви, що твоя мама...

— Моя мама з цим давно примирилася, — не без гордості відказав Ангустіна.

Лагоріо перемінив тему.

— Скажи, Ангустіно, чи не спадає тобі на думку, що післязавтра ти міг би зустрітися з Клаудіною? Вона не бачила тебе два роки...

— Клаудіною? — мляво повторив той. — Якою Клаудіною? Не пам'ятаю.

— От так-так! З тобою сьогодні просто не можна балакати. Невже це таємниця? Вас щодня бачили разом.

— А! — дещо приязнішим тоном мовив Ангустіна. — Тепер пригадую. Так, Клаудіна. Вона, либонь, давно мене забула.

— Облиш, облиш, друже, не вдавай скромника! Всім відомо, що жінки до тебе липнуть, — втрутився Гротта.

Ангустіна мовчки глянув на нього, вражений вульгарністю вислову. Запала тиша. На темному подвір'ї крокували під осіннім дощем вартові. Вода струменіла з дахів, заливала тераси, булькотіла в ринвах. Дроґо вирішив порушити мовчанку:

— Скажи, Лагоріо, коли ти завтра їдеш?

— Приблизно о десятій. Хотів би раніше, але треба попрощатися з полковником.

— Полковник встає о п'ятій і довго тебе не затримає.

— Але ж я, — засміявся Лагоріо, — не прокинусь о п'ятій. Хоча б останнього ранку треба як слід відпочити. За мною ж ніхто не женеться

— Тобто післязавтра ти вже приїдеш додому, — заздро сказав Морель.

— Їй-бо, мені видається, що це неможливо, — мовив Лагоріо.

— Що неможливо?

— Прибути до міста через два дні... й назавше.

Ангустіна сидів блідий, втупивши зір у темний кут зали, і вже не погладжував вусики. Скрізь відчувалось дихання ночі, коли страхи залишають плісняві стіни, печаль світлішає, душа погордливо тріпоче

крилами над поснулим людством. Скляні очі полковників з великих портретів віщували героїчні події. А за вікнами так само періщив дощ.

— Уявляєш? — звернувся Лагоріо до Ангустіни. Післязавтра о цій порі я, мабуть, вже буду в Консальві. Світське товариство, чарівні жінки.

— Все чого душа твоя бажає, — презирливо кинув Ангустіна.

— Або ще краще, — не вгавав Лагоріо, прагнучи спокусити друга. — Піду до Тронів, твоїх дядьків. Вони приємні люди і, як сказав би Джакомо, "живуть із школи".

— Цього теж бажає твоя душа, — мовив Ангустіна.

— Що не кажи, — напосідав Лагоріо, — а післязавтра я розважати мусь, ти ж нестимеш службу. Я гулятиму містом, до тебе ж з'явиться з перевіркою капітан. "Вартовий Мартіні захворів. Всі інші наявні". О другій ночі тебе розбудить сержант. "Пане лейтенанте, час обійти пости". О другій ночі, можу заприсягтися! А я оцій порі скоріш за все раюватиму в ліжку з Розарією...

Це були дурні, хоча й недошкульні кпини Лагоріо, до яких усі вже давно позвикали. Слухаючи його, кожен уявляв далеке місто з великими палацами, церквами, шпилями, що прагнуть до небесної блакиті, алеями понад річкою, що створюють романтичний настрій.

Мабуть, о цій годині там здіймається прозорий туман, а ліхтарі розточують легке жовтаве світло; самотні пари ховаються в темних завулках; чути крики візників перед залитим вогнями фасадом Опери, звуки скрипок, сміх, жіночі голоси біля порталів розкішних вілл; квадрати освітлених вікон величезних будинків над лабіринтом дахів. Чарівне місто юнацьких мрій і ще незвіданих пригод.

Друзі кидали скоса погляди на позначене важкою втомою обличчя Ангустіни. Кожен розумів — вони зібралися цього вечора не відзначити від'їзд Лагоріо, а вітати Ангустіну, бо незабаром тут зостанеться тільки він. Після Лагоріо дійде черга до інших, і один по одному всі поїдуть звідси: Гротта, Морель, а ще раніше Дроґо, якому треба відслужити лише чотири місяці. Ангустіна ж не кине Фортецю. Друзі не розуміли чому, але були переконані в цьому, здогадуючись, що він і цього разу залишається вірним своїм амбітним нахилам, не заздрили його долі. Його наче було зурочено.

Чому ж Ангустіна, цей сноб, ще й посміхається? Чом, пришелепуватий, замість витріщатися в темряву, не біжить пакувати речі, не готується вирушати додому? Про що він думає? Яка таємна пиха затримує його у Фортеці? Поглянь на нього, Лагоріо, адже ти його друг, придивися уважно, поки маєш змогу, хай це обличчя закарбується в твоїй пам'яті таким, яким воно є цього вечора — гострий ніс, безвиразний погляд очей, хитрувата посмішка! Може, колись ти збагнеш, чому він не подався слідом за тобою, відкриєш те, що ховалося за його впертим чолом.

Лагоріо поїхав наступного ранку. Ординарець з двома кіньми чекав на нього біля брами Фортеці. Хмарилось, але дощу не було.

Лейтенант мав задоволений вигляд. Він вийшов зі своєї кімнати, навіть не озирнувшись напослідку, і так само надворі не кинув погляд назад, аби востаннє глянути на Фортецю. Навколо височіли сірі непривітні мури, нерухомо стояв вартовий, на широкому плацу не було ані душі.

Підійшов попрощатись Ангустіна. Попестив коня, сказавши: "Гарний скакунець".

Лагоріо повертався до їхнього рідного міста, вільного, легкого життя. А він залишався, дивлячись на друга непроникним зором і намагаючись зберегти на обличчі усмішку.

— Сам не вірю, що їду, — мовив Лагоріо. — Фортеця завжди була для мене чимось жахливим.

— Коли приїдеш, привітай моїх кревних, — попросив Ангустіна, пустивши повз вуха його слова. — Скажи мамі, що в мене все гаразд.

— Не хвилюйся, — відповів Лагоріо. — Знаєш, мені прикро за вчорашній вечір. Ми зовсім різні люди, і я, чесно кажучи, ніколи тебе не розумів. Ти дивуєш мене своїми нахилами, хоча, можливо, маєш рацію.

— Я про той вечір уже забув, — мовив Ангустіна, втупивши погляд у землю. — Чого мені злоститися?

Далекі один від одного, вони не мали спільних уподобань, різнилися вихованням і культурою. Однак їх завжди бачили разом, що викликало подив офіцерства, — такою разючою була зверхність Ангустіни. Попри все вони залишалися друзями. Серед багатьох товаришів по службі лише Лагоріо підсвідомо розумів його, тільки він піклувався Ангустіною, а зараз відчував сором, що залишає Фортецю на його очах і гаявся з від'їздом.

— Якщо побачиш Клаудіну, — безбарвним голосом мовив Ангустіна, — передай їй… ні, краще нічого не кажи.

— Вона сама спитає про тебе, якщо ми зустрінемось. їй добре відомо, що ти тут.

Ангустіна промовчав.

— Ну, от, — сказав Лагоріо, закінчивши разом з ординарцем прилаштовувати сакви. — Я вже, мабуть, поїду, бо час підганяє. Прощавай!

Він потиснув другові руку і вправним стрибком скочив на коня.

— Прощавай, Лагоріо! — гукнув Ангустіна. — Щасливої дороги!

Випроставшись у сідлі, Лагоріо дивився на друга. Він не був тонкою натурою, але внутрішній голос підказував йому, що вони вже ніколи не стрінуться.

Підострожений кінь рушив з місця. В цю мить Ангустіна ледь махнув рукою, ніби хотів затримати друга і сказати йому щось наостанок. Лагоріо краєчком ока помітив цей жест і зупинився.

— Ну, що там? — запитав він. — Ти чогось хочеш?

Ангустіна швидко опустив руку, знов прибравши своєї звичайної пози.

— Ні, нічого, — поквапно мовив він. — А що?

— Мені так здалося, — збентежено проказав Лагоріо і рушив геть, погойдуючись у сідлі.

IX

Тераси Фортеці Бастіані стали такі білі, як південна долина і північна пустеля. Сніг густо повкривав схилки перевалу, облямував зубці оборонних мурів, падав, глухо хляпаючи, з дахів, коли-не-коли сповзав з укосів, зривався в провалини, й сніжні лавини гуркотіли між скелями, здіймаючи білу куряву.

Це був не перший,, а третій чи четвертий снігопад, який свідчив про те, що після появи тут Дроґо минуло чимало днів. "Мені видається, ніби я прибув до Фортеці лише вчора", — не раз повторював він. Йому насправді так здавалось, проте час невблаганно збігав у незмінному ритмі, однаковому для всіх людей: ні повільніше для щасливих, ні швидше для невдах. Саме так — ні повільно, ні швидко — пролетіли три місяці служби лейтенанта Джованні Дроґо. Різдво залишилось позаду, минув і Новий рік, принісши на часину крихкі сподівання. Дроґо вже готувався до від'їзду. Слід було лише пройти формальний медичний огляд, як порадив майор Матті, а тоді — додому. Він постійно торочив собі, що в місті на нього чекає легке, веселе життя, але чомусь не відчував задоволення.

Вранці десятого січня він зайшов до медичного кабінету на горішньому поверсі Фортеці. Лікар Фердінандо Ровіна був добродій років п'ятдесяти. Його брезкле розумне обличчя мало ознаки сталої втоми. Він був убраний не в мундир, а в довгий темний піджак чиновника. Сидів за столом, де лежали книжки та папери. Несподівано з'явившись у його кабінеті, Дроґо помітив, що той нічого не робить, — просто нерухомо сидить і міркує про щось своє.

Вікно кабінету виходило на подвір'я, звідки долинали виляски мірних кроків: у цей вечірній час відбувалася зміна варти. Крізь шибки було видно протилежну стіну і напрочуд погідне небо. Після взаємних привітань лікар узяв слово, і Дроґо швидко переконався, що той добре знайомий з його справою.

— Круки мостять гнізда, а ластівки відлітають у вирій, — жартівливо зазначив Ровіна, виймаючи з шухляди теку.

— Ви, лікарю, мабуть, не знаєте, що я потрапив сюди випадково, — мовив Дроґо.

— Всі, хлопчику мій, потрапляють сюди випадково, — запевнив лікар. — Через більшу чи меншу похибку. Навіть ті, які залишилися тут.

Дроґо мало що зрозумів і лиш усміхнувся.

— Ні, я не осуджую вас, — вів далі Ровіна. — Ви, молоді, маєте рацію, коли відмовляєтесь пліснявіти тут. Там, у місті, для вас зовсім інші можливості. Я сам нерідко замислююсь: якби була нагода...

— Так у чому ж річ? — здивувався Дроґо. — Невже ви не можете домогтись переведення?

Лікар розвів руками, наче почув якесь нісенітне твердження.

— Домогтись переведення? Відслуживши тут двадцять п'ять років? Запізно, хлопчику мій, слід було думати раніше.

Мабуть, він чекав, що Дроґо й далі з ним сперечатиметься, але, побачивши, що лейтенант мовчить, узявся до діла. Запросив Джованні сісти, спитав його ім'я та прізвище і вписав їх у відповідну графу реєстраційного бланка.

— Отож, — почав він, — ви скаржитесь на порушення серцевої діяльності? Вашому організмові шкодить гірський клімат, еге ж? Так і запишемо.

— Можна й так, — погодився Дроґо. — Ви краще знаєтесь на цих справах.

— Чи не призначити вам відпочинок у зв'язку з хворобою? — спитав, підморгнувши, лікар.

— Дякую, — відповів Дроґо. — Але я не схильний зловживати...

— Як хочете. Значить, без відпочинку. Я у вашому віці не був такий нерішучий.

Замість сісти, Джованні підійшов до вікна й роздивлявся згори солдат, вишикуваних на засніженому дворищі. Сонце тільки-но сіло, скрізь густішали сині тіні.

— Через три-чотири місяці більше половини новачків хочуть поїхати звідси, — вів лікар із ноткою суму в голосі. — Я теж, якби не мій вік, зробив би так само, як ви... І все ж це було б помилкою.

Задивившись у вікно, Дроґо неуважно слухав лікаря. Раптом йому здалося, ніби жовтаві мури ростуть, тягнуться вгору до кришталевого неба, а за ними, ще вище, бовваніють прикрашені шапками снігу вежі, скісні оборонні споруди, плавають у повітрі редути і форти, яких раніше не бачив. Усе ще яскраво озорені західним сонцем, вони світилися, сповнені таємничим життям. Дроґо вперше збагнув, що Фортеця така величезна. Він побачив ген-ген високо одчинене в бік долини вікно. Там угорі могли бути люди,— можливо, навіть офіцери, з якими охоче б заприязнився. Його очам відкривалися геометрично чіткі тіні стін між бастіонами, підвішені над дахами вузькі мости, замкнені старовинні брами, закладені цеглою стрільниці, перехняблені під вагою літ довгі металеві огорожі.

У свинцево-синій глибині подвір'я, серед ліхтарів і смолоскипів, Дроґо вздрів постаті солдатів, які примикали до рушниць багнети. На сніжній білині їхні щільні чорні лави здавалися скутими з заліза. Заграла сурма. Живі хвилюючі звуки летіли в простір, запалюючи серця вояків.

— Отак один по одному ви всі підете звідси, — бурмотів у сутінках Ровіна.

— Залишимося тільки ми, старики. Цього року...

На подвір'ї чистим голосом людини й металу знов заспівала і змовкла сурма. До кабінету долинуло рипіння кроків на крижаному снігу. Вийшов полковник особисто оглянути варту. Три врочисті звуки злетіли в небо.

— Хто з вас зостанеться тут? — продовжував скаржитись лікар. — Один лейтенант Ангустіна. Закладаюся, навіть Морель поїде цього року на лікування до міста. Він теж кінець-кінцем захворіє...

— Морель? — не зрозумів Дроґо. — Морель захворіє?

— Ні, ні, — відказав лікар. — Це лише припущення.

Крізь зачинене вікно чулися кроки полковника. В присмерку ряди багнетів виглядали безліччю срібних свічок. Здалека поверталась луна сурми, багаторазово відбита лабіринтами мурів.

Лікар мовчав. Тоді підвівся з-за столу.

— Ось довідка. Зараз понесу її на підпис панові полковнику, — з цими словами він поклав документ до теки, зняв з вішалки шинелю та шкіряний кашкет. — Підемо разом, лейтенанте? Куди ви так пильно дивитесь?

Вартові взяли зброю на плече, і загони попрямували в різні кінці Фортеці. На снігу глухо лунали їхні розмірені кроки, а в повітрі ширяли звуки сурми. Відтак, наче в казці, потужні мури, вже обложені ніччю, поволі піднялися в небо, а з їхніх карнизів, облямованих пасмами снігу, почали здійматися білі хмарки, мов лелеки, що відлітають у зоряні простори.

В уяві Дрого виник блідий образ рідного міста — гамірні вулиці під дощем, гіпсові статуї, сирі казарми, тужне бамкання дзвонів, зморені обличчя, нескінченні вечори, закурені стелі.

А тут, навпаки, насувалась велична гірська ніч, женучи над Фортецею хмари й провіщаючи казкові дива. З півночі, затуленої бастіонами, Дроґо чув поклик власної долі.

— Лікарю, лікарю, — затинаючись, мовив він. — Я добре себе почуваю.

— Знаю, — відповів Ровіна. То що?

— Я здоровий, — повторив Дроґо, не впізнаючи власного голосу. — Цілком здоровий і хочу залишитися.

— Залишитися тут, у Фортеці? Нікуди не їхати? Що з вами сталося?

— Хтозна, — мовив Дроґо. — Просто не можу поїхати.

— От і добре, — пожвавішав Ровіна. — Якщо не жартуєте.

— Ні, не жартую, — запевнив Дроґо й відчув, як його збудження стає дивним болем, схожим на щастя. — Лікарю, викиньте ці папери.

X

Саме так мало статись, і це вже було давно передбачено, напевно, того далекого дня, коли Дроґо разом з Ортіцем виїхав на край плоскогір'я і перед ним у сліпучому полуденному сяйві вперше постала Фортеця.

Дроґо вирішив залишитися тут, спонуканий якимось нез'ясовним поривом, та й не лише ним — самої думки про шляхетний вчинок було, звичайно, замало. Наразі він вважав, що діє розумно, й захоплювався цим, визнавши себе кращим, ніж гадав. Лише набагато пізніше,

озираючись у минуле, те, що єднало його з Фортецею, здається йому ницим.

Навіть якби заклично заграли сурми, грянули солдатські пісні, дійшли з півночі тривожні вістки, не зважив би на це і, напевно б, поїхав. Але його тримали тут пута звичок, офіцерська пиха, любов до тепер уже рідних стін. Чотирьох місяців монотонної служби було з верхом достатньо, аби він спіймався на вудку.

Вартова служба, яка попервах здавалася страшним тягарем, уже перестала лякати. Поступово він добре вивчив інструкції, засвоїв армійський жаргон, знав дивацтва начальства, розташування редутів, пости вартових, сигнали сурмачів, кутки, де можна сховатись од вітру. Опанування секретами служби викликало не лише почуття власного задоволення, а й повагу підлеглих. Навіть Тронк помітив зрослу відповідальність та вимогливість лейтенанта і по-справжньому привернувся до нього.

Звичкою стало спілкування з товаришами по службі. Тепер він знав їх так добре, що навіть їхні приховані думки не були для нього таємницею. Вечорами вони часто балакали разом про події у місті, які тут, на далекім кордоні, викликали особливу цікавість.

Звичними стали спільні трапези в обідній залі, тісні компанії в офіцерському клубі біля каміна, що горів удень і вночі, послуги ординарця, його звали Джеронімо, який поступово навчився вгадувати кожне його бажання.

Звичними стали шалені кінські перегони схилом побіля Фортеці і вечорові шахові партії, майже завжди переможні для Дроґо. (Але капітан Ортіц якось сказав йому: "Так уже повелося. Спочатку новачки постійно виграють, забираючи в голову, що вони великі майстри. Та це справа часу, і згодом усе стає на свої місця".)

Звичними стали для Дроґо його кімната, читання книжок уночі, пляма на стелі, схожа на голову турка, звуки цистерни, які вже не дратували, заглибина від його тіла в матраці, колись неприємні, а зараз улюблені ковдри, зважений механічний рух, аби загасити лампу чи покласти на столик книжку. Він знав тепер, як сісти перед люстром під час гоління, щоб світло падало на лице, як наливати воду з кухля до тазика, щоб не пролити й краплини, як повертати ключем, щоб відімкнути несправний замок шухляди.

Звичними стали рипіння дверей у дощову погоду, шлях місячного світла по підлозі, щонічне, рівно о першій годині, шамотіння в кімнаті знизу, коли стара рана на правій нозі підполковника Ніколозі починала раптом боліти, перериваючи його сон.

Всі ці речі та явища вже давно стали частиною його життя, і їхня втрата завдала б йому справжнього болю. Однак Дроґо не знав про це й не підозрював того, що Фортеця день за днем із запаморочливою швидкістю поглинатиме його безбарвне життя. Він не міг відрізнити вчора від позавчора — вони були схожі, мов близнюки. Так тривала неусвідомлена ним втеча часу.

Але сьогодні, ясної морозної ночі, ось він! — сміливий і безтурботний на терасі четвертого редуту. Долаючи холод, вартові ходили без зупинки, туди й назад, а їхні черевики рипіли на мерзлім снігу. Величезний молочно-білий місяць осявав землю. Форт, скелі, кам'яниста північна рівнина були залиті казковим світлом; виблискувала навіть завіса туману там, біля самого обрію.

Зараз унизу, в кімнаті чергового офіцера, горить гасова лампа, легко коливається полум'я, і від цього на стінах танцюють тіні. Дроґо тільки-но почав писати листа Марії, сестрі свого друга Франческо Вескові, яка, можливо, стане одного дня його нареченою.

Написавши два рядки, він підвівся і, сам не знаючи чому, пішов нагору.

Четвертий редут, споруджений у заглибині рельєфу, був найнижчий з усіх. Саме тут була брама, що розділяла дві держави. Обкуті залізом масивні стулки не розчинялися з давніх літ. А варта Нового редуту виходила і входила малими бічними дверима, куди ледь протискалась людина і біля яких стояв лише один охоронець.

Дроґо вперше ніс службу на четвертому редуті. Вийшовши на вільний простір, подивився праворуч і оглянув вкриті кригою скелі, які блищали під місячним світлом. Вітер гнав по небу білі хмарки, шарпав нову шинелю, яка так багато важила для нього.

Дроґо вдивлявся в глибокі провалля, неозорі простори півночі, а поли його шинелі тріпотіли, мов прапор. Відчував, що цієї ночі він мужній і по-військовому гарний. Поруч стояв Тронк, кутаючись у велику незграбну шинелю, й навіть не скидався на вояка.

— Скажіть-но, Тронк, — з удаваним занепокоєнням мовив Дроґо. — Це мені тільки здається, чи місяць сьогодні насправді більший, ніж звичайно?

— Не думаю, пане лейтенанте, — відповів Тронк. — Тут, у Фортеці, завжди виникає таке враження.

Їхні голоси відбивалися дзвінкою луною, наче повітря було зі скла. Зрозумівши, що лейтенант не збирається ще щось сказати, Тронк попрямував уздовж краю тераси виконувати свою звичну роль доглядача караульних постів.

Дроґо залишився сам і, правду кажучи, відчув себе щасливим. З гордістю думав про рішення принести в жертву маленькі радощі заради великого, хай навіть далекого і, можливо, недосяжного блага (хоча десь

усередині ще жевріла втішлива надія на можливість поїхати звідси). Що затримало його у Фортеці — передчуття чи сподіванка великих і славних подій? Майбутнє важко передбачити заздалегідь. Але скільки ще часу попереду! Видається задовгим навіть один рік, а найкращі роки тільки-но почалися. Вони утворювали довжезну вервечку, кінець якої годі було розгледіти.

Не знайшлося нікого, хто сказав би йому: "Стережися, Джованні Дроґо!" Життя здавалося невичерпним, хоча молодість уже почала відцвітати. Та Дроґо не знав, що таке час. Навіть коли б він мав попереду сотні й сотні літ, як у богів, все одно цього було б замало. Тим часом, йому призначалося звичайне людське життя зі скупим дарунком — короткою молодістю, роки якої можна полічити на пальцях й не помітити, як вони підуть у вічність.

Дроґо доводилося чути, ніби є люди, які в певний період свого існування починають (дивно навіть подумати!) готуватись до смерті. Таку дурницю просто неможливо збагнути. Він міркував про це й посміхався, а відчувши холод, почав швидко ходити терасою.

Фортечні мури в цьому місці тяглися вздовж перевалу, утворюючи складну систему переходів, майданчиків, галерей. При світлі місяця Дроґо бачив унизу, на вкритій снігом терасі, чорні постаті вартівників, чув рипіння їхніх розмірених кроків.

Найближчий солдат, мабуть, терплячіший до холоду, нерухомо стояв за десяток метрів од нього, притулившись спиною до муру і начеб то спав. Однак Дроґо почув, що він наспівує басом якусь сумовиту пісню.

Це була низка слів, що їх він не міг розібрати , пов'язаних між собою нескінченним тягучим мотивом. Під час вартування суворо забороняється розмовляти, а співати й поготів. Джованні повинен був покарати солдата, одначе зглянувся на нього, подумавши про холод і

самоту цієї темної ночі. Тоді зійшов униз короткими сходами, що вели на терасу, і негучно кахикнув, попереджаючи про свою появу.

Вартовий повернув голову, кинув погляд у бік офіцера, однак не кинув співати. Дроґо розлютився: невже солдати вважають, що його можна брати на глузи? Зараз він йому покаже!

Співак одразу помітив на обличчі Дроґо ворожу гримасу і, хоча за давньою мовчазною згодою вартові не вимагали від чергових офіцерів називати пароль, зробив виняток із цього правила. Взявши рушницю напереваги, він з особливим викликом, притаманним воякам Фортеці, гукнув: "Стій! Хто іде?"

Збитий з пантелику Дроґо вмить зупинився за якихось п'ять метрів. У ясному світлі місяця він виразно бачив обличчя вартового з закритим ротом. А тим часом сумний спів не припинявся. Звідки ж долинав цей голос?

Міркуючи про причину дивного явища, Джованні механічно назвав пароль: "Диво!"

— Хвиля! — відгукнувся солдат і опустив зброю.

Запала мертва тиша, в якій іще виразніше чулися рокотливі звуки пісні.

Нарешті Дроґо все зрозумів, і його спиною пробіг дрож. Це на схилах поблизьких гір шумував водоспад. Вітер, що грав струменями, неспинне тремтіння луни, плескіт води серед скель удавали всі разом звуки людського голосу, який вимовляв ніби знайомі слова, і здавалося, вухо ось-ось ухопить їхній смисл.

Це співав не солдат, не чутлива до стужі, до покарань і до ласки людина, а лиховісна гора. Яка сумна помилка, подумав Дроґо. Мабуть,

так створений світ — гадаємо, ніби навколо юрмляться прихильні до нас істоти, однак усюди бачимо холод, імлу, каміння, що розмовляє незрозумілою мовою. Хочемо привітати друга, але рука безсило висне в повітрі, гаснуть очі й усе поглинає безпросвітна лиха самота.

Вітер грає полами чепурної офіцерської шинелі, навіть блакитна тінь на снігу тріпоче, мов прапор. Вартовий завмер на посту. Поволі пливе срібний місяць і нетерпляче чекає зорю. "Тук-тук" — стукає сер це в грудях Джованні Дроґо.

XI

Однієї ночі, два роки по тому, Джованні Дроґо спав у своїй кімнаті. Вже проминули двадцять чотири місяці, не принісши нічого нового, і він перебував у чеканні, немовби життя мало виявити до нього якусь особливу ласку. Двадцять чотири місяці — значний строк, за який можуть відбутися чимало важливих подій: утворитись сім'я, народитись і навіть заговорити дитина, постати великий будинок на місці зеленого лугу, змарніти жінка, померти від тривалої хвороби людина, яку за цей час поховають і забудуть, а її син знов знайде спокій, зможе, як і раніше, сміятися, а вечорами водити дівчат бульваром повз огорожу цвинтаря, де рідна могила.

Проте життя Дроґо немов зупинилося. Один і той самий день з його буденними справами повторювався сотні разів, не змінюючись ані на йоту. Річка часу текла повз Фортецю, руйнувала мури і сходи, зносячи уламки, рвала залізні ланцюги, але не торкалася Дроґо, не могла затягти його у свій нестримний потік.

Ця ніч теж була б схожа на інші, якби Дроґо не побачив сон. Він знову повернувся в дитинство й сидів у темряві на підвіконні. Перед ним, за широким дворищем, стояв озорений місяцем розкішний палац. Увага Дроґо-дитини була прикута до високого вузького вікна, увінчаного мармуровим карнизом. Місячне світло лилось крізь шибки й падало на

вкритий обрусом стіл, де стояли ваза і статуетки зі слонової кості. Ці нечисленні речі підказували уяві, що там, у потемках, десь є одна з багатьох наповнених скарбами кімнат, а палац спить глибоким сном, притаманним оселям заможних і щасливих людей. "Яка радість, — думав Дроґо, — жити тут, ходити цими залами, відкриваючи для себе нові й нові багатства".

Між вікном, з якого він дивився, і розкішним палацом було якихось двадцять метрів. Тим часом у цьому просторі почали ширяти схожі на фей тендітні істоти, за якими тягнулися лискучі серпанкові шлейфи.

Поява вві сні подібних створінь, ніколи не бачених ним у реальному світі, не здивувала Джованні. Вони повільно кружляли в повітрі, час від часу торкаючись крилами вузького палацового вікна.

За своєю природою ие були типові нічні мешканці подібних споруд, але те, що вони оминали увагою Джованні, навіть не наблизились до його оселі, неабияк засмутило хлопця. Виходить, феї теж зневажають бідних дітей і тягнуться до багатіїв, які байдужно сплять під шовковими балдахінами?

— Гей... гей! — два чи три рази несміливо покликав Дроґо, аби привернути увагу примар, добре розуміючи, що все це даремно. Ніхто з них, здається, його не почув, ніхто ні на мить не підлетів до його підвіконня.

Та ось одна з цих істот ухопилась за край чужого вікна й почала стукати в шибку, наче когось викликаючи.

За хвильку у вікні палацу з'явилась тендітна дитяча постать, і Дроґо впізнав Ангустіну, теж маленького хлопчика. Одягнений в оксамитовий костюмчик з мереживним комірцем, той мав мертвотно-бліде обличчя й не виглядав задоволеним цією нічною зустріччю.

Дроґо подумав, що приятель хоча б із ґречності запросить його погратися з дивними істотами. Однак цього не сталось. Ангустіна ніби не помічав друга, і навіть коли той загукав: "Ангустіно! Ангустіно!", не кинув погляд у його бік.

Замість цього він стомленим рухом одчинив вікно, схилився над примарою, наче був із нею у товариських стосунках, і щось хотів сказати. Та зробила вказівний жест і, глянувши в тому напрямку, Дроґо побачив у повітрі рій нових загадкових істот, що наближалися, несучи з собою паланкін. Ангустіна з притаманним йому виразом обличчя, де відбивалися зверхність і нудьга, позирав на паланкін, який, очевидно, призначався для нього.

Заздрість ятрила серце Джованні. Чому все Ангустіні, а йому нічогісінько? Він глянув на інші вікна, гадаючи, чи немає когось, хто б підтримав його, але нікого не побачив.

Нарешті паланкін зупинився біля вікна, примари одним стрибком опинились на лутці й почали підступати до Ангустіни, повні жадібної, майже злостивої цікавості. Паланкін колисався в повітрі, ніби підвішений на прозорих нитках.

Раптом Дроґо позбувся недавньої заздрості, бо почав розуміти, що мало трапитись. Ангустіна стояв на лутці, втупивши погляд у паланкін. Так, цієї ночі до нього прилетіли посланці віщунок, але з якою метою? Мабуть, їхній паланкін призначений для далекої дороги й не повернеться назад ні на світанку, ні днем, ні наступної ночі — ніколи. Зали палацу даремно чекатимуть на свого маленького панича, жіночі руки обережно зачинять вікно, з якого він утік, позапинають усі інші вікна, щоб виливати у темряві сльози та розпач.

Примари, які ще хвилину тому були такі лагідні, з'явилися тут не для того, щоб гратися під місячним світлом, немов безвинні створіння. Ці істоти прибули сюди прямо із пекла.

Інші діти почали б плакати, кликати матір, однак Ангустіна не відчував страху й мирно балакав з примарами, мабуть, щось з'ясовував з ними. Скупчившись навколо вікна, схожі на збиту піну, ті насідали на хлопчика, а він кивав головою, ніби кажучи: добре, добре, все гаразд. Відтак дух, напевно, ватажок, що першим підлетів до вікна, зробив короткий владний жест. Ангустіна, як завжди, сумний, зіскочив з лутки (тепер він здавався легким, мов пір'ячко), сів у паланкін і склав ноги. Зграя примар затріпотіла крилами, і зачарований кортеж вирушив у дорогу.

Знімаючись у небо, він зробив півколо між будинками і полетів у бік місяця. Під час цього маневру паланкін проплив за кілька метрів од вікна Дроґо, який, здіймаючи руки, гукав: "Ангустіно! Ангустіно!"

Нарешті друг повернув голову вбік Джованні. На його обличчі заграла змовницька посмішка, наче він і Дроґо знали чимало такого, про що не знав ніхто. Це була остання можливість довести, що він, Ангустіна, ні від кого не потребує ні жалості, ні співчуття.

Тоді відірвав очі від Дроґо й полетів, навіть не кинувши останнього погляду на свій палац, на інші будинки, на місто, в якому зростав. Кортеж підіймався все вище і вище, стаючи невиразною смугою, потім клаптем туману, потім — нічим.

Вікно залишилось відчиненим, місячні промені, як і раніше, лягали на стіл, вазу, статуетки зі слонової кості, все ще занурені в сон. Десь в іншій залі серед запалених свічок, мабуть, лежало маленьке мертве тіло хлопчика, схожого обличчям на Ангустіну. Він був у оксамитовому вбранні, з великим мережаним коміром, а на його блідих вустах застигла сумна усмішка.

XII

Наступного дня Джованні Дроґо очолив варту на Новому редуті. Віддалена од Фортеці майже годиною ходьби, ця невелика споруда стояла на верхів'ї скелястого пригору, що панував над Татарською пустелею. Головна сторожова застава, ізольована від інших будов, вона мала першою бити на сполох при будь-якій небезпеці.

Під вечір Дроґо вийшов із Фортеці на чолі загону із сімдесяти вояків — саме стільки людей було потрібно для десяти постів. Він уперше прямував на інший бік перевалу, по суті, за межі кордону.

Дорогою Джованні міркував про відповідальність служби, але раз у раз повертався думкою до сну про Ангустіну, який залишив глибокий слід у його душі. Нітрохи не забобонний, він знаходив у цьому сні зв'язки зі своєю майбутньою долею.

По прибутті до Нового редуту і зміні караулу Дроґо спостерігав, стоячи на краю тераси, як попередня варта поверталася до залоги. Звідси Фортеця виглядала довжезним муром, просто муром, за яким нічого не було. Загін вже зник серед скель, лише вдалині мрівся розколиханий вітром прапор.

Двадцять чотири години він, Дроґо, залишатиметься єдиним хазяїном цієї самотньої тверджі. Хай би що трапилось тут, годі чекати допомоги. Навіть якщо Новий редут обложать вороги, його доведеться захищати лише власними силами. У цих стінах протягом наступної доби сам король важив би менше, ніж Дроґо.

Чекаючи ночі, Джованні позирав на північну рівнину. З Фортеці він міг бачити лише її малий трикутник. А тут вона була перед очима вся, аж до самого обрію, де весь час колисалася завіса туману. Звичайна пустеля з брудними плямами вкритих порохом низьких чагарників. Чорна смуга праворуч скидалась на ліс. З боків пустелю оточували похмурі гори. Деякі з них пишалися майже вертикальними схилами й білими від перших осінніх снігів верхів'ями. Однак ніхто на них не

дивився — Дроґо та його вояки інстинктивно спрямовували зір на безлюдну і таємничу, позбавлену життя рівнину.

Мабуть, думка про те, що він один керує цим далеким форпостом, гнітючий вигляд нескінченного пустельного обширу і спогади про химерний сон з Ангустіною тепер, на порозі ночі, викликали у Дроґо підсвідомий неспокій.

Як завжди, вечірньою порою душу Дроґо охоплювало поетичне натхнення. Це були години сподівань, і він знову пригадував героїчні фантазії, що народжувалися під час караульної служби й обростали новими подробицями. Найчастіше йому уявлялася відчайдушна битва з незліченними силами ворога, ніби цієї ночі Новий редут мав потрапити в облогу багатотисячної татарської орди. Він чинить опір день за днем. Багато вояків загинули, чимало страждає від ран, кулею поранило і його, але він продовжує керувати обороною. Та раптом закінчилися набої, і з перев'язаною головою він кидається на чолі жменьки героїв у гущу ворогів. Нарешті прибуває підмога. Чужинці схитнулися, кинулися врозтіч. Він падає знесилений на землю, стискаючи в руці закривавлену шаблю. Хтось кладе йому долоню на груди і кличе: "Лейтенанте Дроґо! Лейтенанте Дроґо!" Він повільно розплющує очі: король, король власною персоною схилився над ним і дякує за мужність.

У такі години мрій і сподівань народжувалися героїчні історії, які хоч і не були реальними, розраджували сіре кошарне життя. Іноді він задовольнявся зовсім простими сюжетами, не виставляв себе великим героєм, відмовлявся від рани, навіть від короля і його поздоровлень. Все обмежувалося звичайним боєм, де можна було, пишаючись у парадному мундирі, кришити з посмішкою на вустах лави ворогів. Лише одна така битва могла б зробити його щасливим на все життя.

Але цього вечора лейтенантові важко було відчувати себе героєм. Темрява вже огорнула світ, північна рівнина втратила будь-який колір, хоч і не поринала в сон, наче там народжувалося щось небезпечне.

Була восьма вечора, небо затягли густі хмари, коли Дроґо раптом здалося, ніби він бачить на рівнині, просто перед редутом, невелику чорну пляму, що рухається в його бік. Мабуть, очі стомилися, подумав він, напружуєш їх, а потім ввижається казна-що.

Дроґо стулив повіки, відтак знову розплющив очі й почав роздивлятися навколишні речі: цеберко для миття підлоги, залізний гак у стіні, ослінчик, що його наказав принести сюди офіцер, який чергував раніше. За кілька хвилин знову глянув униз, де начебто бачив чорну пляму. Вона була там і так само повільно рухалась.

— Тронк! — схвильованим голосом покликав Дроґо.

— Слухаю, пане лейтенанте! — миттю пролунала поруч гучна відповідь, змусивши його здригнутися.

— А, ви тут? — сказав він і перевів дух. — Тронк, можливо, я помиляюсь, але мені здається... здається, ніби там унизу щось рухається.

— Так, пане лейтенанте! — незворушно відповів Тронк. — Я теж кілька хвилин дивлюся на це.

— Як? — здивувався Дроґо. — Ви теж це побачили? Що ви бачите?

— Річ, яка рухається, пане лейтенанте.

Дроґо відчув бурхання крові у скронях. "Кепські справи, — подумав він, забувши свої войовничі фантазії. — Тільки цього мені бракувало".

— А, ви теж це побачили? — знову запитав він у марній надії, що той заперечить.

— Так, пане лейтенанте, — мовив Тронк. — Десять хвилин тому. Я пішов униз пересвідчитися, що гармати почищено, тоді піднявся сюди й побачив...

Обидва замовкли. Для Тронка ця подія теж мала бути незрозумілою.

— Що це таке, Тронк?

— Не знаю. Воно дуже повільно рухається.

— Дуже повільно?

— Так. Я подумав, що це волотки очерету.

— Волотки. Які волотки?

— Там унизу росте очерет, — мовив Тронк, указуючи праворуч, але в темряві годі було щось розгледіти. — О цій порі на ньому з'являються чорні волотки. Іноді вітер відриває їх і жене по землі, мов клуби диму. Однак вони мали б летіти швидше...

— Тоді що ж це може бути?

— Хтозна, — мовив Тронк. — На людей не схоже. Вони прийшли б з іншого боку.

— Тривога! Тривога! — раптом крикнув вартовий, за ним другий, третій. Вони теж помітили чорну пляму. З приміщень редуту швидко побігли нагору вільні від чергування солдати. Вони скупчились біля парапету, цікаві й трохи налякані.

— Бачиш його? — питав один солдат. — Он там, унизу. Тепер зупинився.

— Це, мабуть, туман, — мовив другий. — Іноді в тумані бувають дірки, крізь які видно те, що позаду. Таке враження, ніби щось рухається, а насправді це дірки в тумані.

— Так, так, тепер бачу, — лунало поруч. — Але ж воно завжди було там. Це чорний камінь, ось що це таке.

— Який там камінь! Хіба не бачиш, знову рухається. Ти що, сліпий?

— Кажу тобі, камінь. Я завжди його бачив. Чорний камінь, схожий на черницю.

Хтось засміявся.

— Ідіть, ідіть звідси, гайда до себе! — втрутився Тронк, випереджаючи лейтенанта, в якого ці крики посилювали тривогу. Солдати неохоче пішли з тераси, й знову запала тиша.

— Тронк? — розгублено спитав Дроґо. — Ви подали б сигнал тривоги?

— Сигнал тривоги для всієї Фортеці? Тобто, чи дав би я постріл, пане лейтенанте?

— Сам не знаю. Ви гадаєте, слід підняти тривогу?

— Я б почекав і розібрався. Якщо дати постріл, заворушиться вся Фортеця. А раптом нічого нема?

— Тим-то й ба! — погодився Дроґо.

— До того ж, — продовжував Тронк, — це не відповідало б статутові, де сказано, що тривогу слід оголошувати лише в разі небезпеки. Саме

так: "В разі небезпеки, при появі озброєних загонів і в усіх інших випадках, коли підозрілі особи наближаються на відстань ста метрів від лінії мурів".

— Так, — погодився Джованні. — А тут, мабуть, більше ста метрів, еге ж?

— Звичайно, — відповів Тронк. — Одначе, хіба можна твердити, що це люди?

— А хто ж це може бути, примари чи що? — роздратовано заперечив Дроґо.

Старший сержант нічого не відповів.

Охоплені сумнівами в лабетах глупої ночі, Дроґо і Тронк стояли біля парапету, втупивши очі туди, де починалася Татарська пустеля. Загадкова пляма здавалась тепер нерухомою, наче дрімала, й поступово Дроґо знов повернувся до думки, що це лише схожа на черницю чорна кам'яна брила, а його стомлені очі побачили те, чого не було. Він навіть відчув невиразну гіркоту, яка виникає, коли вирішальні накреслення долі оминають нас не торкнувшись, їхнє глухе рокотання губиться десь вдалині, а ми зостаємось серед куп опалого листя, жалкуючи за втратою згубної, але великої нагоди.

Та незабаром із темної пустелі знову повіяло знайоме дихання страху. Дроґо остаточно відчув себе маленьким і самотнім. Тронк не був тією людиною, яка могла його зрозуміти. Ех, якби поруч знаходились друзі, хоча б один, усе виглядало б інакше і він би не мучився, а жартував, чекаючи на світання. Тим часом рівниною повзли пасма туману, утворюючи блідий архіпелаг у чорному океані. Одне таке пасмо приблукало аж до підніжжя Нового редуту й накрило таємничу пляму. Шинеля Дроґо обвисла й поважчала.

Яка довга ніч! Він уже втратив надію дочекатись її кінця, коли небо раптом посвітлішало і холодні повіви вітру сповістили про скору появу зорі. Саме в ці хвилини його взяла дрімота. Спершись на парапет, він клював носом, відтак голова остаточно впала на груди й склепились важкі повіки. Народжувався новий день.

Він прокинувся, бо хтось торкнув його за руку і, вражений світлом, поборов сон.

— Пане лейтенанте, це кінь! — пролунав голос Тронка.

Дроґо повернувся до дійсності — Фортеці, Нового редуту, загадкової чорної плями. Швидко й лякливо глянув униз, гадаючи, що, як завжди, побачить там лише каміння, чагарники, сумну пустельну рівнину. А голос поруч весь час повторював:

— Пане лейтенанте, це кінь!

І, неймовірна подія, Дрого побачив його внизу, під схилом.

Так, там насправді був кінь, невеликий, але міцний, чия своєрідна краса визначалася струнками ногами, хвилястою гривою й чорним лискучим кольором, а тому виглядав виразною плямою на тлі краєвиду.

Звідки він прибіг? Кому належав? За довгі роки жодне живе створіння, крім круків і змій, не зустрічалося в усій окрузі. Та раптом з'явився цей чорний красень, і всім було зрозуміло, що він не дикий, а справжній бойовий кінь.

Незвична подія викликала тривогу. Дроґо, Тронк, вартові, солдати в казематах біля стрільниць не могли відвернути від нього очей. Цей кінь перекреслив статути, збудив у пам'яті давні легенди про битви з татарами, затьмарив своєю появою велич пустелі.

Сам по собі цей факт не являв чогось особливого, але було зрозуміло — невдовзі настане черга нових подій. Міцно затягнуте сідло свідчило про те, що на коні хтось недавно їхав. Отже, історія, яка ще вчора виглядала чистим безглуздям, сьогодні могла стати правдою. Дроґо здалося, ніби він уже бачить загадкових татар, які ховаються в чагарниках і по розпадинах скель, нерухомі й німі, чекаючи темряви, щоб піти на приступ. Тим часом із північних туманів виходили нові грізні орди без музики і пісень, лискучих щабель, бойових прапорів. їхня зброя була сіра, щоб не блищати на сонці, а коней навчили не ржати.

Проте один кінь, — так подумали вояки Нового редуту, — відбився вночі від своїх хазяїв і прибіг сюди, мимоволі зрадивши їх. Він приніс неоціненну звістку. Але наскільки йому вдалося випередити вороже військо? До самого вечора Джованні не матиме змоги сповістити начальство Фортеці, а тим часом татари вже з'являться тут.

Може, оголосити тривогу? Тронк не радив цього робити. Адже, казав він, ідеться лише про одного коня. Його поява біля редуту свідчить про те, що він приблукав здалеку. Можливо, його хазяїн, самотній мисливець, загинув у пустелі, а кінь, шукаючи порятунку, почув присутність людей у Фортеці й тепер чекає вівса.

Все це ставить під сумнів існування ворожого війська. Що могло змусити тварину залишити свій табір на такій негостинній землі? До того ж, казав Тронк, він чув, що татарські коні майже всі білі. Навіть на старовинній картині в одній із зал Фортеці намальовані татари, які сідають на білих скакунів, а цей, навпаки, чорний мов вар.

Після довгих вагань Дроґо вирішив почекати до вечора. Тим часом небо прояснилося, сонце озорило землю й звеселило солдатські серця. Лейтенант теж підбадьорився, тривожні думки про татарську навалу потроху зникли, а тому все знову стало простим і буденним. Там, унизу, звичайнісінький кінь, і його появі можна дати різноманітні пояснення, не пов'язані з наступом ворожого війська. Забувши про нічні тривоги, Дрог

почув себе як ніколи здатним до будь-яких випробувань і радів, що його доля стоїть на порозі й ладна піднести його над людьми.

Він відчув задоволення, провівши прискіпливу перевірку сторожових постів, наче прагнув довести Тронку та іншим воякам, що раптова поява коня аж ніяк не схвилювала його, і це є виявом військової мужності.

Правду кажучи, солдати не відчували жодного страху. Вони зустріли коня сміхом, лаштувалися спіймати його і привести як трофей до Фортеці. Хтось із них попросив на це дозволу в старшого сержанта, але той обмежився суворим поглядом, давши зрозуміти, що на службі не жартують.

Однак на нижньому поверсі, де стояли гармати, один із солдатів, побачивши коня, неабияк розхвилювався. Це був новобранець Джузеппе Лаццарі, котрий лише недавно прибув до залоги. Він запевняв, що це його кінь, якого одразу впізнав, і тут не може бути помилки. Мабуть, його стратили з очей, коли табун ходив із Фортеці на водопій.

— Це Неретто, мій кінь! — кричав гармаш, наче його обікрали.

Тронк зійшов униз, припинив крики й сухо довів солдатові Лаццарі неможливість того, щоб його кінь міг прибігти сюди. Аби потрапити на північну рівнину йому довелося б перескочити через фортечні мури або подолати гори.

Лаццарі відповів, що є прохід — йому казали — зручний прохід між скель, давно забута дорога. Справді, серед інших легенд Фортецею кружляла і ця небувальщина. Однак, зауважив Тронк, ще ніхто не знайшов сліди загадкової дороги. Праворуч і ліворуч від Фортеці на багато кілометрів тягнуться дикі неприступні гори.

Але солдата це не переконало, і він скреготів зубами на думку про те, що мусить скніти в казематі, замість піти й привести коня, для чого вистачило б півгодини.

А час спливав, сонце верстало шлях на захід, пустеля сліпила очі, ще самотніша, ніж колись, кінь стояв на тому ж місці й куняв чи походжав, шукаючи травинку. Дроґо зосереджено дивився вдалечінь, але не помічав нічого підозрілого. Ті самі чагарники, тумани на небосхилі, скелясті гори, які з наближенням вечора повільно змінювали колір.

На вартування прибула нова зміна. Дроґо зі своїми солдатами залишив редут і попрямував до Фортеці кам'янистим шляхом серед фіолетових вечірніх тіней. Прибувши туди, назвав пароль, брама відчинилась, і загін увійшов до невеликого подвір'я, де Тронк одразу ж зробив перекличку. Тим часом Дроґо поквапився доповісти начальству про загадкового коня.

Згідно з інструкцією він віддав рапорт черговому офіцеру, відтак обидва пішли шукати полковника. Загалом беручи, досить було звернутися до першого ад'ютанта, але на цей раз йшлося про важливу справу і не можна було гайнувати час.

Гучна новина вмить розлетілась по Фортеці. Хтось уже пліткував про ескадрони татар, які скупчились біля схилу гори. Полковник, дізнавшись про все, коротко мовив:

— Слід було б спіймати того коня. Якщо на ньому є сідло, ми могли б здогадатися, звідки він узявся.

Але ці слова вже не мали жодного значення, бо коли загін Дроґо повертався з Нового редуту, солдат Джузеппе Лаццарі сховався за валуном, відтак спустився схилом додолу, спіймав коня і тепер вів його до Фортеці. Він із подивом переконався, що це не його кінь, але іншого виходу вже не було.

Лише у Фортеці хтось із товаришів Лаццарі помітив, що той кудись зник. Якби про це дізнався Тронк, гармаш сів би під арешт принаймні на два місяці. Треба було рятувати його. Тому, коли старший сержант, роблячи перекличку, назвав прізвище Лаццарі, хтось замість нього вигукнув "Я!".

За кілька хвилин перед тим, як загін розійшовся, згадали, що Лаццарі не знає пароль. Тепер уже йшлося не про арешт, а про загрозу життю. Біда, якщо він з'явиться перед мурами — вартові почнуть стріляти. Два чи три вояки кинулися шукати Тронка, аби той знайшов якийсь вихід.

Надто пізно. Ведучи за вуздечку чорного коня, Лаццарі вже наближався до Фортеці. Тим часом Тронк, охоплений якимсь передчуттям, обходив сторожові пости. Уже після переклички ним оволодів неспокій, однак він марно шукав його причину. І раптом сяйнула догадка: так, під час переклички трапилось щось підозріле, але він не надав цьому значення.

Один із вартових ніс службу якраз над фортечною брамою й помітив у сутінках дві чорні постаті, що наближалися. Вони вже були метрів за двісті від Фортеці. Вартовий не звернув на них особливу увагу, вирішивши, що це чергові галюцинації. Не раз тим, хто довго стояв на посту, навіть серед білого дня, починало здаватися, ніби серед скель і чагарників прокрадаються люди, хтось там шпигує, а потім усе виявлялось обманом.

Аби оговтатись, вартовий трохи покліпав очима, зробив вітальний жест товаришеві, що стояв на чатах метрів за тридцять, поправив тісний кашкет, відтак спрямував погляд ліворуч і побачив старшого сержанта Тронка, який суворо позирав на нього.

Вартовий підтягнувся, ще раз глянув уперед і зрозумів, що ті дві постаті не були примарами й підійшли вже досить близько — солдат і

кінь. Тоді звичним рухом узяв рушницю напоготів, клацнув затвором і крикнув:

— Стій, хто іде?

Новобранець Лаццарі навіть подумати не міг, що без пароля його не пустять у Фортецю. Він над усе боявся покарання за те, що без дозволу кинув загін. Хоча, можливо, пан полковник подарує йому провину. Адже він знайшов і привів цього чудового коня, справжнього генеральського огира.

До Фортеці залишалося метрів сорок. Підкови коня дзвінко цокали по камінню. Вже запала ніч, звідкись долинув далекий звук сурми.

— Стій, хто іде? — повторив вартовий. Іще одне, третє попередження, і він стрілятиме.

Вже після першого оклику Лаццарі стало ніяково. Йому здавалося дивним таке поводження товариша по зброї. Але наступний оклик підбадьорив, бо він упізнав голос хлопця з їхньої роти, якого поміж себе всі називали Чорнявим.

— Це я, Лаццарі! — крикнув він. — Я привів коня. Скажи начальникові охорони, щоб мене впустили.

Вартовий навіть не ворухнувся. Тримаючи рушницю напоготові, він прагнув забаритися з третім попередженням. Може, Лаццарі сам зрозуміє небезпеку, поверне назад, спробує завтра приєднатися до варти Третього редуту. Але в кількох метрах з суворим обличчям стояв Тронк і мовчки поглядав то на вартового, то на Лаццарі, з чиєї вини його, напевно, теж покарають.

Солдат і кінь підійшли вже метрів на тридцять. Чекати далі було неможливо.

— Стій, хто іде? — втретє крикнув вартовий, у голосі якого вчувалося не передбачене приписами співчуття.

Нарешті Лаццарі отямився, миттєво згадавши суворі закони Фортеці, й зрозумів, що пропав. Але замість тікати, випустив із рук вуздечку і рушив уперед, благально гукаючи:

— Це я, Лаццарі! Ти бачиш мене, Чорнявий? Це я! Що ти робиш з рушницею? Чорнявий, ти збожеволів!

Вартовий цілився в свого товариша і краєм ока позирав на старшого сержанта, мовчки закликаючи його дати наказ опустити зброю. Одначе Тронк суворо мовчав.

Лаццарі попнувся назад, зашпортуючись об каміння.

— Це я, Лаццарі! — кричав кін. — Хіба не бачиш, це я? Не стріляй, Чорнявий!

Але тепер вартовий уже не був тим Чорнявим, з яким безтурботно жартували друзі. Це був вартовий Фортеці в блакитно-сірому сукняному однострої з форменим шкіряним шабельтасом, безіменний солдат з жорстоким обличчям, схожий вночі на всіх інших солдатів, який націлив рушницю і вже натискав на гачок. У вухах чувся глухий шум, крізь який немов би долинав хрипкий голос Тронка: "Цільсяя влучно!", хоча Тронк не розкрив рота.

Із рушниці вилетів снопик вогню, тоді струмочок диму. В першу мить постріл не здався гучним, та, рознесений луною, полетів, відбиваючись од муру до муру, довго витав у повітрі й нарешті завмер удалині, бурмочучи, наче грім.

Тепер, коли обов'язок було виконано, вартовий опустив рушницю, нахилився над парапетом і глянув униз, сподіваючись, що схибив. У темряві ночі йому здалося, що Лаццарі не впав.

Так, Лаццарі ще стояв і його кінь теж був поруч. Ві.ітак у тиші, що запала після пострілу, почувся розпачливий голос:

— Чорнявий, ти мене вбив!

Так мовив Лаццарі й упав долілиць на землю. Тронк усе ще стояв з незворушним виглядом, а в лабіринтах Фортеці лунала команда до зброї.

XIII

Так почалася та продута вітрами пам'ятна ніч, коли гойдалися ліхтарі, якось дивно співали сурми, грюкотіли чоботи в довгих коридорах, а з півночі шалено мчали хмари й чіплялися за скелясті шпилі, залишаючи на них біле жмуття, але ні на мить не могли затриматись — щось дуже важливе чекало на них попереду.

Досить було пострілу, звичайнісінького пострілу з рушниці, щоб Фортеця прокинулась від сну. Роками тут панувала тиша, хоча всі напружували слух, аби почути голос прийдешньої війни. Глибока, мертва тиша. Та варто було стрельнути рушниці, заряджені точно відміреною кількості пороху і тридцятитрьохграмовою свинцевою кулею, як вояки сполошилися, вважаючи це сигналом до дій.

Звичайно, цього вечора ніхто, крім кількох солдатів, не прохопився й словом, що його кожний носив у серці. Офіцери взагалі промовчали, бо то була їхня єдина надія. Саме через татар люди звели мури Фортеці й марнують тут кращі роки життя, через татар крокують як автомати вдень і вночі вартові. Одні щоранку підтримують цю надію новою вірою, інші приховують її в собі, а дехто вважав давно загиблою. Але ніхто не

бере на себе сміливість заговорити про це — військові стидаються таких розмов.

Поки що є тільки мертвий солдат і кінь-приблуда. Серед вартових північної брами, де трапилося нещастя, панує смуток. І хоча це є порушенням правил, тут усе ще знаходиться Тронк, пригнічений думкою про неминучість покарання. Адже це він повинен був не допустити зникнення Лаццарі, а після повернення до Фортеці одразу помітити відсутність того на перекличці.

А ось і майор Матті, якому не терпиться продемонструвати всім свою розважливість, владу і авторитет. У нього дивний вираз обличчя. Може навіть скластися враження, що він сміється. Майор безперечно добре знав про все і зараз дав наказ лейтенантові Ментані, який цієї ночі очолював варту, прибрати тіло вбитого солдата.

Ментана — пересічний офіцер, найстаріший лейтенант Фортеці. Якби не каблучка з великим діамантом на підмізинному пальці й не майстерне вміння грати в шахи, на нього взагалі ніхто не звертав би увагу. Він страшенно тремтить перед майором Матті й не може дати собі раду, коли треба зробити звичайну справу, — послати когось по мертве тіло.

На його щастя, майор Матті помітив у кутку старшого сержанта Тронка й заволав:

— Тронку, бачу вам зараз нема чого робити! Очольте виконання мого наказу.

— Слухаюсь, пане майоре! — не змигнувши оком відповів той і поквапився в бік північної брами.

За хвилину купка людей з ліхтарями залишила Фортецю. Попереду Тронк, слідом четверо вояків з ношами, далі четверо озброєних солдатів

для прикриття і позаду всіх у витертій шинелі майор Матті, чия шабля брязкала по камінню.

Вони побачили мертвого Лаццарі, який лежав долілиць, витягнувши вперед руки. Його рушниця потрапила між двох каменюк і стояла — дивно було дивитися — догори кольбою. При падінні солдат поранив руку і, поки тіло хололо, трохи крові витекло з рани, утворивши на землі темну пляму. Кінь загадково пропав.

Тронк нахилився над мертвим і поторсав його за плече, але вмить одсахнувся, немов зрозумівши, що діє не за статутом.

— Підніміть його! — злим голосом наказав він солдатам. — Та спочатку заберіть рушницю.

Один із солдатів поставив ліхтар на землю. Лаццарі не встиг склепити повіки і в шпаринках між ними видніли зіниці, на яких грав відблиск вогню.

— Тронк! — покликав із темряви майор Матті.

— Слухаю, пане майоре! — виструнчившись, одповів Тронк.

— Де це трапилось? Коли він зник? — почав питати майор, ліниво розтягуючи слова, наче все це його не дуже цікавило. — Мабуть, біля джерела і тих кам'яних брил?

— Так, пане майоре, біля джерела, — коротко відповів Тронк.

— І ніхто не бачив, як він утік?

— Ніхто, пане майоре.

— Отже, біля джерела. Було темно?

— Так, пане майоре, дуже темно.

Тронк іще трохи постояв струнко, та оскільки майор мовчав, подав знак солдатам продовжити свою справу. Ті обережно перевернули мерця горілиць.

— В лоба? — почувся голос майора Матті, який одразу помітив маленьку криваву пляму над переніссям.

— Що ви кажете, пане майоре? — запитав Тронк.

— Я питаю: куля влучила в лоба? — мовив Матті, невдоволений тим, що мусить повторювати.

Тронк підняв ліхтаря, освітив обличчя Лаццарі й теж помітив маленьку пляму.

— Гадаю, що так, пане майоре. В лоба, в саму середину.

Солдати знову взялись до роботи. Двоє підняли мертве тіло за руки, двоє за ноги. Ніким не підтримана голова похилилась додолу, потворно розкрився, хоч і скутий смертю рот.

— А хто стріляв? — поцікавився Матті, все ще не виходячи з темряви.

Тронк, клопочучись мертвим, не почув запитання.

— Підніміть йому голову! — роздратовано скомандував він. Тоді здогадався, що Матті щось мовив, і став струнко:

— Пробачте, пане майоре, здається...

— Я питаю, хто стріляв? — повагом повторив майор Матті, даючи зрозуміти, що не втрачав терпець лише через присутність покійника.

— Як його звуть? — тихо запитав Тронк солдатів.

— Мартеллі, — відказав хтось. — Джованні Мартеллі.

— Джованні Мартеллі! — гучним голосом доповів Тронк.

— Мартеллі, — повторив у задумі майор. Прізвище здалося йому знайомим. Напевно, це був один із нагороджених на стрілецьких змаганнях. Матті керував курсами підготовки стрільців і пам'ятав імена кращих. — Його начебто кличуть Чорнявим?

— Чорнявим, пане майоре, — відповів Тронк. — Це його прізвисько серед товаришів.

Він сказав так, немов виправдовуючи солдата й доводячи, що Мартеллі не відповідає за своє прізвисько і немає причини карати його. Але майор і не думав нікого карати.

— Еге, Чорнявий! — вигукнув він, не приховуючи свого задоволення. Старший сержант зиркнув на нього злими очима. Ну ж, думав він, дай йому нагороду за те, що спритно порішив людину. Влучний постріл, чи не так?

Дійсно влучний постріл. Саме про нього міркував зараз Матті. Подумати лишень, коли Мартеллі стріляв, уже було темно. Всі його учні просто молодці.

В ці хвилини Тронк ненавидів майора. Так, так, скажи гучніше, що ти задоволений. Те, що Лаццарі вбито, тебе не турбує.

Немов почувши його, майор спокійно мовив:

— Авжеж, Мартеллі не помиляється. Це справжній снайпер.

Коли він замовк, старший сержант повернувся назад, аби подивитись, що роблять із нещасним Лаццарі. Його вже поклали на ноші й накрили солдатською ковдрою, з-під якої виглядали руки, дві великі червоні руки селянина, де ніби ще пульсувала кров.

Тронк кивнув головою, і солдати підняли ноші.

— Можемо йти, пане майоре? — запитав він.

— А на кого ти ще чекаєш? — грубо відповів Матті, який відчув неприязнь Тронка й хотів відплатити тим самим, та ще й з презирством старшого за званням.

— Пішли! — наказав Тронк. Мав би сказати: "Кроком руш!", але це здалося йому наругою над мерцем. Тільки зараз він зміг окинути зором мури Фортеці, побачити нагорі вартового, освітленого вогнем ліхтаря. За цими мурами, в солдатській казармі, є ліжко Лаццарі та його шафка, де лежать привезені з дому речі: статуетка Мадонни, два качани кукурудзи, кольорова хусточка, чотири срібні ґудзики від парадного мундира, що належали дідові, а тут, у Фортеці, були ні до чого.

Мабуть, на подушці лишився слід від його голови, коли він прокинувся два дні тому. Напевно, є ще чорнильниця, подумки додав служака Тронк, чорнильниця й ручка. Все це запакують і відправлять його родині з листом пана полковника. Речі, видані державою, перейдуть до іншого солдата, крім однострою та рушниці: їх поховають разом із мерцем. Така традиція Фортеці.

XIV

А рано-вранці з Нового редуту помітили на північній рівнині маленьку чорну смужку, вузьку риску, що рухалась і не могла бути обманом ока. Першими її побачили вартові Андроніко та П'єтрі, потім сержант Батта, який почав був кепкувати з солдатів, і нарешті черговий офіцер лейтенант Мадерна.

Маленька чорна смужка рухалася з півночі безлюдним піщаним простором і здавалася невірогідним явищем, хоча вночі якісь передчуття турбували залогу Фортеці. Близько сьомої години ранку вартовий Андроніко подав сигнал тривоги. Щось-таки сунуло з півночі, чого ніколи не траплялося за пам'яті ветеранів. Коли ще більше розвидніло, на білому тлі пустелі чітко вималювалася людська колона, яка нестримно йшла вперед.

Кілька хвилин по тому кравець Просдочімо залишив швальню й піднявся нагору, аби огледітись довкола з висоти Фортеці, як робив це щоранку від давніх часів. Вартові без перешкод пропускали його, і він, походивши вздовж сторожових постів і трохи погомонівши з черговим сержантом, повертався до свого підвалу.

Цього ранку він, як завжди, поглянув згори на приступний зорові трикутник пустелі й подумав, що раптом помер. Ні, це був не сон. Уві снах завжди є щось безглузде і штучне, й не можна уникнути підсвідомого відчуття, що за мить ти прокинешся. Нематеріальні образи сновидінь аж ніяк не схожі на картину пустелі, якою рухалась когорта невідомих людей.

Але все це було таке дивне, так нагадувало сни його молодих літ, що Просдочімо навіть не міг подумати, ніби перед ним реальне видовище.

Як і годиться мерцеві, кравець застиг на місці, вважаючи, що вивести його із такого стану може лише якась таємнича сила. Однак це зробив старший сержант, шанобливо поторсавши його за плече.

— Що з вами? Вам погано? — запитав він.

Лише тоді Просдочімо прийшов до тями.

Майже так, як уві снах, але красивіше, йшли з Північної держави загадкові люди. Час швидко збігав, очі не моргаючи спостерігали незвичну картину, сонце сяяло на вечірньому прузі, незнайомці наближались, але досить повільно. Хтось казав, ніби бачить піших і вершників, які рухаються вервечкою, несучи прапор. Інші, почувши ці слова, і собі почали повторювати, ніби бачать те ж саме, а насправді помічали тільки рух тонкої чорної смужки.

— Татари! — наважився на зухвалий жарт вартовий Андроніко, хоча його обличчя побіліло, як у мерця.

За півгодини лейтенант Мадерна наказав вистрелити з гармати — сигнал тривоги, передбачений статутом у випадках, коли помічають наближення озброєного ворожого війська.

Багато років тут не чули жодного гарматного пострілу. Мури Нового редуту ледь здригнулися. Серед скель розлігся глухий грім, лиховісний звук нищення. Лейтенант Мадерна спрямував свій погляд на плаский силует Фортеці, чекаючи ознак пожвавлення. Проте сигнал гармати не викликав там тривоги — незнайомці йшли трикутником рівнини, який проглядався з центрального форту, і там уже всі знали цю новину. Навіть вояки у найвіддаленішому куточку Фортеці, де крайній лівий бастіон упирався в скелю, навіть вартовий підземного складу ліхтарів і будівельних матеріалів, який взагалі не міг нічого побачити. Сидячи в темному сутерені, він прагнув, щоб його чергування якнайскоріше скінчилося, щоб можна було вийти на мури й самому переконатись у вірогідності цієї події.

А життя йшло своїм звичаєм. Чатові залишалися на постах, крокуючи туди і сюди визначеною їм відстанню, писарі копіювали накази

рипучими перами, ритмічно вмочаючи їх у чорнило, а з півночі сунула орда невідомих людей, що їх можна було сміливо вважати ворогами. У стайнях обслуга чистила зґреблами коней, повільно здіймався димок над кухонним комином, троє вояків замітали подвір'я, але всіх охоплював урочисто тривожний настрій, небувале піднесення духу, наче прийшла знаменна година й ніщо не може її зупинити.

Офіцери і солдати жадібно вдихали ранкове повітря, проймаючись новим життям. Артилеристи з жартами поралися біля гармат, мов біля свійських тварин, що потребують особливого догляду. Позирали на них із певним неспокоєм: а раптом по багатьох роках ржавіння вони не стрілятимуть? Ніколи ще вістовики не сновигали так швидко сходами. Ніколи однострої не були в такому порядку, не блищали так багнети, не співали так войовничо сурми. Отже, залога не марнувала час, а стара Фортеця кінець кінцем усе ж була чогось варта.

Тепер усі чекали головного сигналу "велика тривога", що його вояки ще майже ніколи не чули. Під час навчань за межами Фортеці, у віддаленій долині, сурмачі, хвацько демонструючи своє вміння, іноді пробували награвати цей знаменитий сигнал, але ніхто не гадав, що він коли-небудь пролунає по-справжньому. Тепер вони жалкували, що не вивчили його як слід. Це було довге арпеджіо, яке закінчувалось дуже високою нотою, і тому навіть незначна помилка різала слух.

Віддати наказ грати "велику тривогу" міг лише комендант Фортеці, й усі зверталися думкою до полковника. Солдати чекали, що він підніметься на мури і пройде їх із кінця в кінець, перевіряючи бойовий стан залоги. Уявляли, як він іде з легкою усмішкою, пильно дивлячися всім у вічі. Мабуть, і для нього це теж щаслива днина. Хіба він не прожив життя, чекаючи такої нагоди?

Однак полковник Філіморе сидів у кабінеті й дивився на північ, туди, де скелі не затуляли малий трикутник пустельної рівнини. Він бачив вервечки чорних крапок, що, мов мурахи, сунули у напрямку Фортеці й насправді скидалися на вояків.

Час від часу заходив хтось із офіцерів — підполковник Ніколозі, начальник варти, командири підрозділів. Нетерпляче чекаючи рішучих розпоряджень коменданта, вони прагнули потрапити до кабінету під будь-яким приводом, повідомляючи про другорядні новини: з міста прибув фургон із харчами, зранку почався ремонт пічок, закінчилися відпустки десяти солдатів, на терасі головного форту встановлено далекоглядну трубу, тож чи не хоче пан полковник подивитись у неї.

Офіцери ставали струнко, доповідали, клацали підборами й виходили, не розуміючи, чому полковник сидить мовчки і не віддає наказів, що їх усі чекають. До цього часу він не посилив охорону, не розпорядився видати додаткову зброю, сурмити сигнал "велика тривога".

Немов охоплений таємничим знесиллям, він байдужно спостерігав за рухом чужинців, наче це його не стосувалось.

А за вікном тривав ясний жовтневий день, сяяло сонце, віяв вітерець, полоскався прапор над дахом форту. Сам час сприяв війні й перемозі.

Чудова днина, пане полковнику! Але він відверто давав зрозуміти, що волів залишитися сам, і коли в кабінеті вже нікого не було, став ходити од столу до вікна, од вікна до столу, неспроможний прийняти рішення. Без потреби погладжував сиві вуса, тяжко зітхав, поводячи себе як немічний старець.

Чорна орда чужинців раптом зникла з видного очам трикутника рівнини. Це означало, що вони ще ближче підійшли до кордону, а незабаром опиняться біля підніжжя гір.

Тим часом полковник протирав хустинкою скельця окулярів, гортав на столі папери: поданий на підпис розпорядок дня, чиєсь прохання про

відпустку, доповідну записку військового лікаря, звіт про роботу майстерень.

Чого ви чекаєте, пане полковнику? Сонце вже височенько. Навіть майор Матті, що тільки-но з'явився у кабінеті, не приховує свого хвилювання. Навіть він, який ніколи нічому не вірить. Покажіться хоча б вартовим, прогуляйтеся трохи мурами. Серед чужинців, розповів капітан Форце, який тільки-но побував із перевіркою на Новому редуті, вже можна розгледіти окремі постаті. Вони озброєні, несуть на плечах рушниці, а тому небезпечно гаяти час.

Однак Філіморе воліє чекати. Він не заперечує — це справді чужі вояки, але скільки їх? Хто каже двісті, хто — двісті п'ятдесят. Якщо ж це передовий загін, то головні сили налічують щонайменше дві тисячі. А їх поки що не видно, можливо, взагалі нема.

Головних сил не видно, пане полковнику, через північні тумани. Цього ранку вони особливо густі й укрили значну частину рівнини. Ті двісті вояків не привертали б особливої уваги, якби за ними не рухалась велика армія, яка опівдні має з'явитись на обрії. Один вартовий каже, ніби хвилину тому побачив рух у тумані.

Але полковник так само ходить од столу до вікна, од вікна до столу і знехотя переглядає папери. Навіщо чужинцям Фортеця, міркує він. Можливо, це просто військові навчання у важких умовах пустелі. Час татар минув, од них залишилась тільки давня легенда. А хто інший мав би намір порушити кордон? В усій цій справі є щось непереконливе. Ні, то не татари, пане полковнику, але ж, напевно, чужі вояки. Ні для кого не є таємницею, що вже багато років триває ворожнеча з Північною державою і вже не раз заходила річ про війну. Напевно, то піхотинці й кіннотники, а незабаром з'являться гармати. Немає сумніву — ворог ще до вечора піде на штурм Фортеці Бастіані. Але ж її мури старі, її рушниці старі, її гармати старі. Все геть-чисто старе, крім солдатських сердець. Не покладайтесь на них, пане полковнику!

Тим часом годинник проти письмового столу відмірював у звичному ритмі хвилини життя, а худі пальці коменданта Фортеці все ще протирали хустинкою скельця окулярів, хоча в цьому не було жодної потреби.

Годинник вибив пів на одинадцяту, коли в кабінеті з'явився майор Матті й нагадав полковникові, що офіцери чекають щоденних інструкцій. Філіморе забув про це й трохи збентежився. Тепер йому доведеться говорити про тих, що з'явилися на рівнині, прямо назвати їх ворогами чи відбутися жартом. А може, краще зайняти гнучку позицію, вживши всіх заходів безпеки і водночас прикидаючись скептиком. Однак слід зрештою приймати якесь рішення, а це йому не подобалось. Він волів би й надалі безчинно чекати, нерухомо сидіти і кидати виклик долі, зробивши її призвідницею бурхливих подій.

— Здається, цим разом усе може статися, — сказав майор Матті зі своєю двозначною посмішкою.

Полковник нічого не відповів.

— Почали підходити нові сили. Три колони. Навіть звідси це видно, — продовжував майор.

Полковник пильно подивився йому в очі майже радісним поглядом.

— Кажете, прибувають?

— Звідси видно, пане полковнику, їх дуже багато.

Вони підійшли до вікна і на трикутнику північної рівнини побачили нові чорні ланцюжки в невпинному русі. Не один, як уранці, а три, й це ще не був кінець.

Війна, війна, подумав полковник, марно намагаючись відігнати цю думку, наче якесь гріховне бажання. Продовжуючи про це розмірковувати, він тим часом опинився у залі зібрань перед вишикуваними тут офіцерами. Над блакитними плямами мундирів вражали блідотою майже схожі обличчя. Молоді й постарілі, вони відбивали спільний неспокій, а їхні запалені гарячкою очі жадібно чекали офіційного повідомлення про те, що наближається ворог. Стояли струнко і вдивлялися в нього, немов вимагаючи, аби їх не було ошукано. В тиші, яка панувала у залі, чулось лише глибоке дихання офіцерів. І полковник зрозумів, що мусить щось казати, відчувши водночас, як його охоплює хвилювання. На власний подив, Філіморе без жодних доказів упевнився в тому, що чужоземці безперечно є ворогами, які збираються порушити кордон. Його немов полонило загальне духовне піднесення, і він розумів, що говоритиме без застережень. "Панове офіцери, — звернеться він до них, — нарешті настав час, якого ми чекали багато років". Він скаже так або приблизно так, а офіцери з вдячністю слухатимуть його слова — дороговказ на шляху до звитяги і слави.

Саме це він збирався говорити, але знову відчув у глибинах душі якийсь незборимий спротив. "Це неможливо, полковнику, — казав йому внутрішній голос, — стережися, поки є час, ти робиш помилку, фатальну помилку".

Охоплений хвилюванням, він стояв і слухав цей супротивний голос. Але було запізно — мовчання ставало обтяжливим.

Полковник ступив крок уперед, високо підняв голову як завжди, коли збирався говорити, й офіцери побачили, що його обличчя раптом спаленіло. Так, пан полковник зашарівся, мов дівчина, бо мав намір розповісти про старанно приховувану таємницю свого життя.

Він уже розтулив рота, щоб вимовити перше слово, коли несподівано залунали кроки на сходах, неподалік од зали зібрань. Ніхто з офіцерів, увага яких була прикута до командира, нічого не почув, але слух

Філіморе впродовж багатьох років навчився вловлювати найтихіші шуми Фортеці.

Кроки наближалися з незвичною швидкістю. їхні звуки, чужі й дратівливі, нагадували підступну ходу військових інспекторів. Нарешті двері відчинилися і на порозі став, тяжко дихаючи, вкритий пилюкою незнайомий драгунський офіцер.

— Лейтенант Фернандес! — віддавши честь, мовив він. — Я привіз вам депешу від його ексцеленції начальника Генерального штабу.

Елегантно тримаючи кашкета зігнутою лівою рукою, він наблизився до полковника і вручив запечатаний конверт. Філіморе потиснув йому руку.

— Дякую, лейтенанте! Здається, дорога була нелегкою. Зараз вам покажуть, де можна поїсти і відпочити.

Полковник подав знак лейтенантові Санті, першому, хто навернувся йому на очі, й попросив того прийняти гостя. Обидва офіцери вийшли, і двері знов зачинилися.

— З вашого дозволу... — мовив Філіморе, показуючи всім депешу і даючи зрозуміти, що має намір негайно її прочитати. Його пальці акуратно зламали печатки, розірвали конверт і витягли звідти густо списаний аркуш паперу.

Поки він мовчки читав, офіцери стежили за виразом його обличчя, намагаючись угадати, про що сповіщає високе начальство. Та марно. Філіморе наче читав газету, сидячи біля каміна довгого зимового вечора. Лише з сухого обличчя зник недавній соромливий рум'янець.

Закінчивши читання, полковник згорнув папір, поклав його до конверта і підняв голову, збираючись говорити. Стало зрозуміло — щось насправді трапилось, і піднесений настрій присутніх раптом спав.

— Панове офіцери! — з великим зусиллям мовив полковник. — Якщо я не помиляюсь, сьогодні вранці серед солдатів, а також серед декого з вас спостерігалося неабияке збудження в зв'язку з появою збройних загонів у так званій Татарській пустелі.

Його слова з трудом торували собі шлях у загальній тиші.

— Йдеться, — продовжував він, — про підрозділи Північної держави, яким доручено розмежувати кордон, те, що свого часу зробили ми. Тому вони не підуть у бік Фортеці, а здогадно розіб'ються на групи і розташуються в горах. Так офіційно повідомляється в депеші його ексцеленції начальника Генерального штабу.

З самого початку полковник Філіморе передчував, що це не могли бути вороги, бо народився не для слави і вже багато разів зазнавав гірких розчарувань. Але для чого, для чого?

— Як вам відомо, — вів він далі майже байдужим тоном, — прикордонні стовпи та інші розмежувальні знаки ми поставили багато років тому. Одначе, як підкреслює його ексцеленція, в невизначеному стані залишається ще одна ділянка. Аби закінчити там роботу, я відправлю туди стільки треба людей. Це складна місцевість з двома чи трьома паралельними пасмами гір. Зайве доводити, що слід просунутись якомога далі, аби взяти під захист північний хребет. Не для того, щоб він став стратегічно важливим, якщо ви мене розумієте, бо там не можна ні розвивати бойові дії, ні маневрувати...

Він затнувся на мить, загубивши хід думки.

— Ні маневрувати... На чому я зупинився?

— Ви сказали, що слід просунутись якомога далі, — швидко підказав майор Матті.

— А, так! Я сказав, що слід було б просунутись якомога далі. На жаль, завдання не дуже просте. Ми відстаємо від тих із півночі... Зрештою, обміркуємо це пізніше.

Він замовк і здавався стомленим. Бачив на обличчях підлеглих тінь розчарування. Вони, професійні військові, які мріяли про битви і перемоги, знову ставали сірими гарнізонними служаками. Нічого, вони молоді, думав він, у них усе ще попереду.

— Ну, що ж, — мовив полковник. — Мені зараз прикро робити зауваження, які стосуються декого з вас. Я не раз помічав, що під час зміни варти окремі караули прибувають на плац без своїх командирів. Ті, мабуть, вважають, що їм дозволено запізнюватись...

Залою літала муха, нерухомо висів прапор над фортом, полковник говорив про дисципліну і статут, північною рівниною сунули озброєні загони — не готові до бою вороги, а такі ж мирні військові, як і вони. У Фортеці все знову поверталося до ритму минулих днів.

XV

Загін, який мав узятися до розмежування відкритої ділянки кордону, вирушив туди наступного ранку. Його очолював величезний на зріст капітан Монті, якого супроводжували лейтенант Ангустіна і один із сержантів. Кожному з трьох було повідомлено пароль на наступні п'ять днів. Навряд чи могло бути таке, щоб усі троє загинули. Але і в цьому разі найстарший із тих, які залишаться живими, матиме право розстебнути мундир когось із мертвих командирів і дістати з внутрішньої кишені пакет з паролем, аби загін міг повернутися до Фортеці.

Сонце тільки-но підбилось над обрієм, коли сорок озброєних вояків вийшли з фортечної брами. Разом із солдатами капітан Монті взув підбиті цвяхами важкі черевики. Лише Ангустіна був у повсякденних чоботях, і Монті з цікавістю поглядав на них, нічого не кажучи.

Якусь сотню метрів вони йшли вниз кам'янистим схилом, відтак повернули праворуч до вузької ущелини, яка вела в царство гір. Хвилин через тридцять, вказуючи Ангустіні на його чоботи, капітан зауважив:

— У них вам доведеться нелегко.

Ангустіна нічого не відповів.

— Не хотілось, аби ви відстали, — незабаром знову сказав капітан. — От побачите, вони натруть вам ноги.

— Тепер уже запізно, пане капітане, — мовив Ангустіна. — Якщо ви розуміли це, слід було попередити раніше.

— Дурниці! — відрубав капітан. — Знаю я вас, джиґунів. Ви все одно б не послухались.

Монті не терпів лейтенанта. Гни, гни кирпу, голубе, думав він, скоро ти в мене затанцюєш. І ще дужче прискорював крок, навіть на крутих схилах знаючи, що Ангустіна поганий ходак. Тим часом вони добулися до підніжжя стрімких гір. Ноги грузли в осипах дрібного каміння.

— Он із того яру частенько дме шалений вітер, — сказав капітан. — Але сьогодні тут гарно.

Ангустіна промовчав.

— Одного разу, — вів далі Монті, — ми шукали тут солдата-втіка...

Він затнувся, бо з крутої гори, що височилась над ними, долинув гук обвалу. Чулись удари кам'яних брил, які вдарялись об скелі й розлітались у хмарах пилюки на сотні уламків. Од схилу до схилу летів грім. Незримий обвал шаленів іще кілька хвилин, потім зник на півдорозі в глибоких розколинах, і до ніг вояків докотилися тільки два-три камінці.

Всі мовчали: в лютуванні стихії відчувалася ворожа присутність. Монті визивно зиркнув на Ангустіну, сподіваючись, що той злякався. Ні, лейтенант зберігав спокій, хоча виглядав стомленим після короткого маршу, а його чепурний мундир утратив свій звичний шик.

Ну, тримайся, клятий снобе, думав Монті, зараз ти спізнаєш, почім ківш лиха. Він рушив уперед, піддавши ходу і раз у раз кидаючи пильні погляди на Ангустіну. Як він і передбачав, тепер було видно, що чоботи намулюють лейтенантові ноги, хоча Ангустіна не сповільнював рух і не кривився від болю. Про це свідчив хіба що пройнятий суворою рішучістю вираз його обличчя.

— Відчуваю, — почав капітан, — що міг би сьогодні простувати отак хоч шість годин без спочинку. А ви як ся маєте, лейтенанте?

— Даруйте, пане капітане, — мовив Ангустіна. — Що ви сказали?

— Нічого, — злостиво всміхнувся той. — Цікавився вашим настроєм.

— Дякую, — ухильно відповів Ангустіна і, зробивши глибокий подих на крутому підйомі, додав: — Жаль лише...

— Жаль чого? — підхопив Монті, сподіваючись, що той заговорить про втому.

— Жаль, що не часто доводиться бувати в таких гарних закутках, — сказав Ангустіна з перебіжною усмішкою.

Монті ще наддав ходи, та лейтенант не відставав. Його обличчя зблідло від напруги, піт струменів з-під кашкета, мундир на спині вкрився темними плямами.

Тепер вони йшли серед скель. Страшні сірі стіни, круто здіймаючись угору, оточували їх із усіх боків. Зникли приємні серцю краєвиди, поступившися місцем нерухомій самотності гір. Ангустіна раз у раз поглядав на небезпечне кам'яне громаддя, що нависало над ними.

— Зробимо привал трохи далі, — сказав Монті, не спускаючи з лейтенанта очей. — Поки що немає підхожого місця. Але скажіть мені щиро, ви не стомилися? Краще сказати про це, навіть якщо нам доведеться спізнитися.

— Ходімо, ходімо! — відповів Ангустіна, наче він був тут за старшого.

— Ну, гаразд, — погодився Монті. — Я сказав так, бо з кожним може щось трапитись. Тільки це і мав на увазі...

Мокрий від поту, блідий Ангустіна йшов, стискаючи зуби, й ладен був померти, але не здатися. Потайки, щоб не помітив капітан, кидав погляди вперед, чекаючи кінця стражданням.

Тим часом сонце вже підбилося вгору й освітило гірські вершини, хоч це не було яскраве сяйво погідних осінніх днин. Імлистий серпанок, оманливий та зловісний, поволі ширився небом.

Тепер чоботи стали завдавати лейтенантові справжніх пекельних мук, до крові обдираючи шкіру і викликаючи нестерпний біль.

Аж тут кам'яних осипів не стало, дорога вивела їх до вкритої миршавою травицею невеликої галявини. Навколо в хаотичній красі здіймалися вкриті мереживом тріщин височезні стіни, велич яких годі було охопити зором.

Згнітивши серце, капітан Монті. наказав зупинитись і дав можливість людям поїсти і відпочити. Ангустіна сів на велику кам'яну брилу, хоч саме тут лютився холодний вітер і пронизував його спітніле тіло. Він із капітаном поділили на двох хліб, м'ясо, сир і пляшку вина.

Ангустіна тремтів від холоду і поглядав на капітана та солдатів — може, хтось розгорне шинелю, аби зробити те ж саме. Однак солдати, звиклі до злигоднів армійського життя, безтурботно жартували, а капітан їв із вовчим апетитом і коли-не-коли кидав погляд над навислу над ними гору.

— Тепер мені зрозуміло, як нам рухатися далі, — мовив капітан, показавши на гірський схил, що закінчувався прикордонним гребенем, метою їхнього походу. — Слід іти навпростець. Дуже круто чи ні? Яка ваша думка, лейтенанте?

Ангустіна подивився на схил. Чи треба лізти туди, аби дістатися гребеня? Може, краще обійти гору й пошукати якийсь перевал? Такий варіант забере багато часу, а слід було поспішати. Чужинці з півночі були в кращому становищі, бо випереджали загін Фортеці, і дорога з їхнього боку була не така важка. Залишалося долати гору прямо в лоб.

— Звідси, вгору? — спитав Ангустіна, оглядаючи урвисті скелі, й помітив, що поруч, за якихось сто метрів, є краще місце для сходження.

— Підемо навпростець, — повторив капітан. — Що ви скажете?

— Головне прийти раніше за них, — мовив Ангустіна. Капітан подивився на нього з відвертою неприязню.

— Нехай! А зараз трохи пограємо.

Він витяг із кишені колоду карт, розклав на камені шинелю і запросив Ангустіну до гри, сказавши при цьому:

— А, ті хмари. Ви дивитесь на них із підозрою. Не бійтеся, вони не віщують негоду.

Й засміявся, ніби сказав щось дотепне.

Почали грати. Ангустіні знов дошкуляли пориви холодного вітру.

Капітан сидів у затишку між двома валунами, а йому ж дуло з усіх боків. Тепер я напевно захворію, подумав він.

— До дідька з такою грою! — раптом крикнув, точніше заволав капітан.

— Ви підкинули мені туза. Що з вами, лейтенанте? Замість роззиратися навколо, краще дивіться в карти.

— Нічого, нічого, це помилка, — запевнив Ангустіна.

Він навіть усміхнувся, але якось невесело.

— Скажіть правду, — врочистим тоном почав капітан. — Скажіть мені правду, вони муляють? Я присягався, що буде саме так, коли ми ще виходили з Фортеці.

— Хто вони?

— Ваші гарні чоботи. Вони не для таких походів, любий лейтенанте. Скажіть по щирості, у вас болять ноги?

— Болять, — зізнався Ангустіна недбалим тоном, даючи зрозуміти, що не мав охоти говорити про це.

— Ха-ха-ха! — переможно засміявся капітан. — Я знав. Хто ж ходить по горах в офіцерських чоботах?

— Піковий король, — холодно попередив Ангустіна. — Вам є чим бити?

— Ех, помилився! — визнав капітан усе ще в гарному настрої. — Горе вам з тими чоботами.

Чоботи лейтенанта Ангустіни справді не годилися для гірських походів. Не маючи шипів, вони ковзали по камінню, тоді як грубі й важкі черевики капітана і солдатів чіплялися за кожну нерівність ґрунту. Але для Ангустіни це не було причиною, щоб залишатись позаду. Ось і зараз, стомлений, змоклий від поту, він напружував сили і йшов слідом за капітаном, долаючи крутий схил гори. І хоча вони сходили все вище і вище, здавалося, ніби заповітний гребінь, затулений жовтавою скелею, дедалі віддаляється од них.

Тим часом швидко насувався вечір. Однак щільний килим сірих хмар над головою не дозволяв визначити, де є сонце. Повіяло холодом. Пронизливий вітер налетів із міжгір'я й завивав у розколинах.

— Пане капітане! — почувся знизу голос сержанта, який замикав похід.

Першим зупинився Монті, слідом за ним Ангустіна й нарешті весь

загін.

— Що трапилось? — запитав капітан.

— Ті з півночі, вони вже на гребені! — крикнув сержант.

— З глузду зсунувся! Де ти їх бачиш?

— Ліворуч на сідловинці, побіля скелі, що нагадує ніс!

Вони насправді були там. Три маленькі чорні постаті неквапно рухались, чітко вирізняючись на тлі сірого неба. Стало зрозуміло, що чужинці вже зайняли нижню частину гребеня і скоріше за все першими досягнуть вершини.

— Чорт забирай! — процідив крізь зуби капітан і кинув обурений погляд униз, наче звинувачуючи у відставанні своїх солдатів. Тоді звернувся до Ангустіни. — Нема про що гадати. Треба захопити вершину, інакше полковник поздирає з нас шкуру.

— Хіба що ті раптом затримаються, — сказав Ангустіна. — Від сідельця до верхівки їм ходу не більше години.

— Може, буде краще, — мовив капітан, — якщо я піду вперед з чотирма солдатами. Мала група швидше дістанеться туди. Ви ж без поспіху ідіть позаду, а коли стомилися, зачекайте тут.

Он що замислює пройда, подумав Ангустіна. Хоче кинути мене напризволяще й здобути лаври героя.

— Слухаюсь, пане капітане! — відповів він. — Але нам краще іти за вами. Холодно стояти на місці.

Разом із чотирма кращими солдатами, які склали ударну групу, капітан рушив уперед. Ангустіна очолив тих, що залишились, і даремно тішив себе надією, ніби зможе наздогнати Монті. Долаючи круті підйоми, загін розтягнувся так далеко, що його хвоста не було видно.

Ангустіна бачив, як там, угорі, капітан зі своїми людьми зник за нашаруваннями сірих скельних порід. Деякий час чув рух невеликих

зсувів, шурхіт камінчиків, що поступово завмер. Голоси штурмової четвірки теж розчинилися в просторі.

Тим часом небо почало хмуритись. Навколишні скелі, круті спади гір, урвисті провалля набули свинцевого кольору. Малі гайворони з кряканням колували під хмарами, наче попереджаючи всіх про близьку небезпеку.

— Пане лейтенанте! — мовив солдат, що йшов слідом за Ангустіною. — Береться на дощ.

Ангустіна зупинився і мовчки глянув на нього. Чоботи перестали муляти, але підкрадалася смертельна втома. Кожний метр сходження вимагав величезних зусиль. Хтозна, де тепер капітан, думав Ангустіна. Можливо, вже на вершині й ставить там прапорець, визначаючи лінію кордону а може, вже вирушив у зворотну путь.

Він глянув угору й побачив, що вершина зовсім близько, хоча не міг зрозуміти, як до неї дістатись, — такі стрімкі були її схили.

Нарешті, виринувши з вузького проходу під прямовисною скелею, Ангустіна опинився за кілька метрів од капітана Монті. Той саме вліз на плечі одного із солдатів й збирався долати неприступну на вигляд стіну не вишу за двадцять метрів. Мацав її руками, шукаючи за що вхопитись, і неначе знайшов, але за мить знов опустився з прокльонами на плечі солдата, який аж затремтів під вагою капітанського тіла. Відмовившись од свого наміру, Монті важко зіскочив на землю.

Він сопів з утоми й ворожим оком зиркав на Ангустіну.

— Ви могли б зачекати внизу, лейтенанте. Лізти далі не всім до снаги. Буде добре, якщо це вдасться мені й цим солдатам. .Даремно ви з'явилися тут. Скоро ніч, а сходити вниз іще важче.

— Ви казали, що я маю сам вирішувати, йти далі чи залишатися.

— Нехай! — обірвав капітан. — Зараз треба знайти кращий шлях. До вершини всього кілька метрів.

— Як? Отут вже вершина? — запитав лейтенант з ледь помітною іронією, що її не вловило капітанське вухо.

— Менше двадцяти метрів! — лютився Монті. — Я дістанусь туди, чорт забирай! Навіть ціною...

Його слова перервав чийсь задирливий голос згори. З-за верхнього краю невеликої скелі з'явилися голови двох усміхнених вояків.

— Добрий вечір, панове! — гукнув один, як видно, офіцер. — Вам тут не залізти. Слід іти гребенем.

Голови зникли, й далі чулись лише нерозбірливі звуки. Монті кипів з досади. Що робити? Суперники вже на вершині. Капітан сів на камінь, не дивлячись на солдатів, які ще підходили знизу.

Саме в цю мить повалив сніг, густий і важкий, як у розпалі зими.

За кілька хвилин, наче в казці, все навколо вкрилося снігом. Запала темрява, що її ніхто не чекав. Солдати спокійно зняли з плечей скатки, розгорнули їх і накрились шинелями.

— Що ви робите, хай вам чорт! — ревнув Монті. — Скидайте шинелі! Чи вам схотілося тут ночувати? Зараз підемо назад.

— Пробачте, пане капітане! — втрутився Ангустіна. — Поки ті сидять на вершині...

— Як? Що ви хочете сказати? — спалахнув гнівом капітан.

— Що не можна повертатись назад, поки ті сидять на вершині. Вони дісталися туди першими, та подумаймо про честь.

Капітан пройшовся кілька разів туди і сюди широким карнизом.

— Мабуть, тепер вони заберуться звідти, — припустив він. — За такої погоди там гірше, ніж тут.

— Панове! — гукнули згори, де з-за гребеня вже визирали четверо чи п'ятеро голів. — Не соромтеся, хапайте линви й лізьте сюди. В темряві вам не знайти дорогу. — Слідом за цими словами вниз полетіли дві линви.

— Дякуємо! — відповів капітан Монті з глузливим сміхом. — Дякуємо за турботу, але ми самі подбаємо про наші справи.

— Як хочете, — відгукнулися згори. — Лишаємо линви вам, може, скористаєтесь.

Запала глибока тиша. Чути було лише шерехтіння снігу й кахикання когось із солдатів. Навколо все поринуло в темряву, серед якої вирізнявся край навислої скелі, освітлений відблиском чужого ліхтаря.

Угорнуті в шинелі солдати Фортеці теж запалили ліхтарі, поставши одного біля Монті.

— Пане капітане! — стомленим голосом мовив Ангустіна.

— Що там іще?

— Пане капітане, може, згуляємо в карти?

— До дідька ті карти! — пробуркотів Монті, який гризся думкою, що цієї ночі їм годі зійти вниз.

Ангустіна потягнувся до капітанської сумки і витяг звідти вже знайому колоду. Відтак поклав на камінь полу своєї шинелі, присунув ближче ліхтар і заходився тасувати карти.

— Пане капітане! — знову повторив він. — Якщо вам навіть не хочеться...

Нарешті Монті зрозумів, чого домагається лейтенант. Перед очима людей з півночі, які в цей час, мабуть, кпили з них, їм залишалося тільки грати. Й поки солдати шукали на ніч притулку в сніговому полоні, оглядаючи в скелях кожну заглибину, чи під жарти та сміх сідали їсти, офіцери розпочали гру. Над їхніми головами височіли скелі, внизу чорніло провалля.

— Ні пір'я, ні луски! — почувся згори насмішкуватий голос.

Але ні Монті, ні Ангустіна не підвели голів, продовжуючи грати. Капітан робив це неохоче, кривився, лаявся, з розмаху ляпав картами по шинелі. Даремно Ангустіна щиро сміявся і жартував:

— Блискуче! Два тузи поспіль... але я й цього б'ю... Скажіть правду, ви проґавили свого жирового?

— Щасти вам! — знову почувся над ними знайомий голос. — Щасти... й не забувайте про линви.

Відблиск ліхтаря зник. Мабуть, люди з півночі мали намір іти. Від снігу карти намокли й не підкорялись рукам.

— Досить! — мовив капітан, кидаючи карти. — Досить цієї комедії. — Він відійшов од скелі й загорнувся в шинелю.

— Тон! — пролунав його голос. — Принеси мою сумку і дай води.

— Вони ще бачать нас! — крикнув лейтенант. — Дивляться з вершини. Але зрозумівши, що Монті вже ситий всім по зав'язку, продовжив грати сам, удаючи, ніби партія триває. З примовками бувалого гравця кидав карти по черзі однією й другою рукою, брав узятки за двох, а чужинці крізь густий сніг не могли цього розгледіти.

Лейтенанта мучив безжальний холод, що глибоко проник у тіло. Здавалось, він більше не зможе поворухнутися, так йому стало погано. На гребені виднів рухливий відблиск іншого ліхтаря чужинців, які йшли геть, але все ще могли його бачити. (А у вікні чудового палацу з'явилася тендітна постать. Це він, хлопчик Ангустіна, мертвотно блідий, в оксамитовому костюмчику з мереживним комірцем, одчинив стомленим рухом раму й нахилився до примар, що вирували навколо, наче був з ними у великій дружбі й хотів їм щось розповісти.)

— Нема чим бити? — намагався крикнути Ангустіна, щоб почули чужоземці, але з горлянки вихоплювалися мляві хрипкі слова. — От халепа! Ви вже вдруге спіймали облизня, пане капітане.

Загорнутий у шинелю, щось неквапно жуючи, Монті пильно дивився на Ангустіну і його гнів поволі минав.

— Годі, йдіть у захисток, лейтенанте. Тих із півночі вже нема.

— Пане капітане, ви кращий за мене гравець, — наполягав, увійшовши в роль, Ангустіна, чий голос слабшав і слабшав. — Та сьогодні ви чомусь не в настрої. Що вас турбує?

В ту ж мить мокрі від снігу карти вислизнули з пальців Ангустіни, рука безживно впала й застигла на шинелі в тремтливому світлі ліхтаря.

Притулившись спиною до валуна, він повільно відкинув голову назад і його огорнула дивна соннота. (Місячної ночі до палацу наближався в повітрі маленький рій примар, які несли паланкіну.)

— Лейтенанте, ідіть сюди і поїжте. Треба їсти, бо холодно. Навіть якщо не хочеться, слід примусити себе, — з тривогою в голосі звернувся до нього капітан. — Ідіть, ідіть, завія минає.

Повітря справді зробилось прозорішим, і в світлі ліхтаря можна було розгледіти скелі на відстані кількох десятків метрів.

Раптом крізь поріділу снігову заволоку вдалині засяяли вогні Фортеці, сила вогнів. Здавалося, що це світився казковий палац, де тривав бучний карнавал. Ангустіна побачив його і на скутих морозом вустах промайнула легка усмішка.

— Лейтенанте! — знову покликав капітан. — Ідіть сюди, тут немає вітру.

Однак Ангустіна мовчки дивився на миготливі вогні й не міг зрозуміти, що там таке — Фортеця, рідне місто чи батьківська домівка, де на нього вже ніхто не чекає.

Можливо, в цю мить з тераси форту вартовий випадково глянув на гори й розгледів вогні на далекій вершині. Але відстань до неї була така велика, що вона здавалась не вартою уваги дрібницею. Мабуть, саме Дроґо зараз командував вартою. Він при бажанні теж міг податися в гори разом із капітаном Монті й Ангустіною, та йому це здалося дурістю. Коли минула загроза ворожої навали і зникла надія відзначитись, служба стала для нього пустим марнуванням часу. Хтозна, може, о цій порі Дроґо теж бачив вогники ліхтарів у горах і жалкував, що не пішов туди. Адже не лише на війні можна знайти гідну подвигу справу.

В теплому сухому одязі, добре попоївши і відпочивши, Джованні Дроґо, мабуть, заздрісно дивився на далекі вогні, тоді як Ангустіна, весь обліплений снігом, витирав мокрі вуса і гарячково загортався в шинелю, але не для того, щоб зігрітись, а для таємної, знаної тільки йому мети. Зі свого сховку капітан Монті зачудовано позирав на нього й питав себе, що власне робить Ангустіна і де йому вже доводилось бачити подібну сцену, але не міг цього пригадати.

В одній із зал Фортеці висіла старовинна картина, що розповідала про останні хвилини життя графа Себастьяна. Смертельно поранений граф лежав у лісовій хащі, притулившись плечима до дерева, голова трохи нахилена вбік, плащ розкинувся живописними складками. Усе це не відбивало потворну жорстокість смерті й, дивлячись на картину, було зрозуміло, що художник зміг майстерно відбити шляхетність і красу зображеної ним особи.

Зараз Ангустіна — як це не спало на думку капітанові? — нагадував графа Себастьяна, пораненого в серце у лісовій хащі. Звичайно, Ангустіна не мав сяючого обладунку; біля нього не лежали закривавлений шолом і зламана шабля; він притулився не до дерева, а до грубого валуна; його чоло освітлював не промінь сонця, а млявий вогник ліхтаря. І все ж він разюче скидався на героя картини з фортечної зали.

В порівнянні з Ангустіною капітан, сержант і солдати, сміливіші й сильніші за нього, видавалися нетесаними мужлаями. І, дивна річ, у душі Монті ворухнувся заздрісний подив.

Сніговиця вшухла. Вітер стогнав серед скель, ганяючи пасма крижаного туману, хилитаючи пломінці за склом ліхтарів. Ангустіна, здавалося, нічого цього не помічав. Сидів, притулившись до каменя, і всотував очима далекі вогні Фортеці.

— Лейтенанте! — вкотре гукнув капітан Монті. — Йдіть сюди, бо заклякнете. Тоні зробив навіс од вітру.

— Дякую, пане капітане! — через силу мовив Ангустіна і ледь підвів руку, даючи зрозуміти, що це все не має для нього жодного значення. (Відтак дух, напевно ватажок зграї, зробив короткий владний жест, і Ангустіна з сумним обличчям зіскочив з лутки й сів у паланкін, по-панському склавши ноги. Зачарований караван вирушив у далеку путь.)

Кілька хвилин чулося лише хрипке завивання вітру. Навіть солдати, які купками зібрались під скелями, де було тепліше, втратили охоту жартувати й мовчки змагалися з холодом.

Коли вітер на мить ущух, Ангустіна трохи підвів голову і щось намагався сказати. Але з його вуст злетіли лише три слова: "Завтра треба буде..." І все. Лише три слова, і так тихо, що капітан Монті ледь їх розчув.

Тоді голова Ангустіни впала на груди, рука, що лежала в складці шинелі, стала твердою і білою, рот відкрився, а на вустах знову з'явилась легка усмішка. (Сидячи в паланкіні, він полетів, навіть не кинувши останнього погляду на свій палац, на інші будинки, на місто, в якому зростав. Кортеж піднімався в небо все вище і вище, стаючи невиразною смугою, потім клаптем туману, потім — нічим.)

Що ти хотів сказати, Ангустіно? Що слід було б зробити завтра? Нарешті вийшовши зі свого сховку, капітан Монті сильно поторсав лейтенанта за плече, щоб привести його до пам'яті, та, на жаль, лише зім'яв гарні складки шинелі. Ніхто з солдатів усе ще не помічав того, що сталось.

Кленучи Монті, йому відповів лише голос вітру з чорної безодні. Що ж ти хотів сказати, Ангустіно? Пішов, не закінчивши фразу. Можливо, це була просто дрібниця, чи марне сподівання, чи взагалі ніщо.

XVI

Після поховання лейтенанта Ангустіни життя у Фортеці знову ввійшло у звичну колію.

— Ви вже скільки тут? — питав у Дроґо майор Ортіц.

— Чотири роки.

І настала зима — довга й сумна пора. Випав сніг. Спочатку ліг шаром у чотири-п'ять сантиметрів, потім падав іще багато разів, а до весни було ой як далеко. Проте одного дня, раніше, ніж слід, набагато раніше, з терас потечуть гомінливі струмки й зима раптово скінчиться.

Загорнута в прапор труна з тілом Ангустіни лежала під землею, за огорожею маленького садка поблизу Фортеці. На могилі стояв білий кам'яний хрест з написом. Солдату Лаццарі поставили неподалік трохи менший дерев'яний хрест.

— Іноді я думаю так, — мовив майор Ортіц. — Ми мріємо про війну, чекаємо на цю рідкісну нагоду, а коли нічого не відбувається, вважаємо себе нещасними. Однак ви бачите, Ангустіна...

— Ви хочете сказати, — зауважив Джованні Дроґо, — що Ангустіна не мав потреби в такій нагоді, бо і без неї зміг відзначитись?

— Він був слабкий і, гадаю, хворий, — мовив майор Ортіц. — Почував себе гірше за нас усіх. Як і ми, не бився з ворогами, не дочекався війни. Однак загинув, мов на полі бою. Вам відомо, лейтенанте, як він помер?

— Так, я чув розповідь капітана Монті, — сказав Дроґо.

Коли прийшла зима, чужоземці зникли. Гарні, вкриті кров'ю прапори надії поволі похилились, і знову запанував спокій. А під порожнім небом на обрії все ще когось шукали.

— Він устиг померти в слушну годину, — міркував майор Ортіц. — Наче загинув від кулі. Герой, нічого не скажеш. Для всіх інших, хто був поряд із ним, можливості були такі самі. Він не мав жодної переваги за винятком того, що легко помер. А інші... що зробили інші? Для них це був звичайнісінький день.

— Хіба що трохи холодніший, — зауважив Дроґо.

— Так, хіба що трохи холодніший, — погодився Ортіц. — Зрештою, ви теж, лейтенанте, мали нагоду піти з ними. Досить було побажати.

Вони розмовляли на верхній терасі четвертого редуту. Ортіц розшукав Дроґо, коли той був на чергуванні. їхня дружба міцніла з кожним днем. Сидячи на дерев'яній лаві й загорнувшись у шинелі, обидва позирали на північ, де громадилися снігові хмари. Подеколи налітав крижаний вітер, проймаючи до кісток. Високі гори обабіч перевалу почорніли.

— Завтра й тут, у Фортеці, піде сніг, — зауважив Дроґо.

— Можливо, — байдуже сказав майор.

— Піде сніг, — повторив Дроґо. — Он круки літають...

— Ми теж винні, — сказав Ортіц, уперто розвиваючи свою думку. — Зрештою кожний одержує те, на що заслуговує. Скажімо, Ангустіна ладен був стояти на своєму, не зважаючи ні на що, а ми ні, й у цьому вся річ.

— То що ми маємо робити? — запитав Дроґо.

— Я нічого, — з посмішкою мовив Ортіц. — Надто довго довелося чекати. Але ви...

— Що я?

— їдьте звідси, поки є час, поверніться до міста, продовжуйте службу в іншому гарнізоні. Ви не скидаєтесь на людину, яка нехтує радощі життя. Зробите там кар'єру швидше, ніж у Фортеці. Не всім же бути героями.

Дроґо промовчав.

— Ви просиділи тут уже чотири роки, — вів далі Ортіц. — Згоден, це вплине на вислугу літ, але наскільки краще служити у місті. Зараз ви відірвані од світу, всіма забуті. Тож раджу вам — повертайтеся.

Дроґо слухав, потупивши очі.

— Я вже бачив таких, — переконував Ортіц. — Потроху призвичаїлись до Фортеці, стали її в'язнями, втратили здатність рухатись. Старики в тридцять років!

— Вірю вам, пане майоре, — мовив Дроґо. — І все ж у моєму віці...

— Ви молодий, — погодився Ортіц, — і ще певний час будете ним. Але на вашому місці я б остерігся. Досить проґавити ще два роки, лише два роки, і повернення звідси коштуватиме великих зусиль.

— Дякую вам за пораду, — сказав Дроґо, не дуже стривожений. — Але ж і тут, у Фортеці, варто чекати на щось краще. Звучить безглуздо, однак і ви самі, чесно кажучи...

— На жаль, може, й так, — погодився майор. — Всі ми, більше чи менше, живемо надією. Але це глупство, досить трохи подумати. — Він вказав рукою на північ. — Звідти не можна чекати нападу. Зараз, після останніх подій, хто серйозно повірив у його можливість?

Ортіц підвівся з лави й дивився на північ так само, як тоді, коли далекого ранку на краю долини, ідучи поряд із Дроґо, позирав зачарованим поглядом на загадкові мури Фортеці. З тих пір минуло чотири роки, значний відрізок життя, але не сталося нічого, абсолютно нічого, що могло б виправдати його тодішні надії. Дні минали один за одним, гадані вороги якось з'явилися на краю рівнини і знову зникли після рутинних робіт на кордоні. Мир панував у світі, вартові не піднімали тривогу, ніхто не збирався порушити усталений плин життя. Як і в минулі роки, згідно з природним законом, убивалася в силу зима і шпаркий вітер свистів між багнетів. А майор Ортіц, не вірячи своїм мудрим словам, так само стоїть на терасі четвертого редуту і вкотре позирає на велику рівнину, ніби він один має право дивитись туди і бути тут, а Дроґо — лише гарний хлопець не на своєму місці, хлопець, що помилився в розрахунках і розумно зробив би, якби полишив Фортецю.

XVII

Одного дня сніг на терасах Фортеці пом'якшав, ноги грузнули в ньому, як у болоті. З поблизьких гір раптом долинуло мелодійне дзюрчання весняних вод. Тут і там на верхів'ях гір сяяли проти сонця білі пасма заледенілих снігів. Солдати знай мугикали пісеньки, чого їм давно було не до шмиги. Сонце вже не мчало стрімголов ховатися за обрій, а довше стояло посеред неба, лижучи сніжні кучугури. Хмари з півночі несли дощі, які змивали сліди зимового царства. Поверталася весна.

Ранками можна було почути забуті співи птахів. Круки вже не збиралися на подвір'ї Фортеці в чеканні кухонних покидьків, а летіли в долини на пошуки свіжини.

Ночами двері спальних кімнат, полиці з речовими мішками, піраміди для зброї в казармах, гарні горіхові меблі в кабінеті пана полковника — всі дерев'яні речі Фортеці, в тому числі старовинні, починали рипіти у темряві. Іноді це був тріск, мов постріли пістолета, і здавалося, ніби ця річ розліталась на друзки. Дехто прокидався у ліжку й напружував слух, однак нічого не чув, крім знайомого всім рипіння.

О цій порі старі дошки охоплював болісний сум за життям. Багато років тому, в незабутні щасливі часи, вони пишалися листям, бруньками і квітами, були живим утіленням сили і краси. Відтак їх зрубали, і доля залишила їм тужливі весняні спогади, а ще нічний поскрип: "рип! рип!" І знову мовчання до наступного року.

Саме в цей час людей Фортеці теж навідують різні думки, аж ніяк не пов'язані з військовою службою. Мури раптом стають не гостинним прихистком, а в'язничними стінами. їхній вбогий вид, сірі патьоки, криві вежі бастіонів, бридкий жовтуватий колір не сприяють злетам вільного духу.

Весняним ранком якийсь офіцер — іззаду його важко впізнати, можливо, це навіть Дроґо — походжає, нудьгуючи, порожніми в цей час солдатськими вмивальнями. Він прийшов сюди не з перевіркою, просто ходить, розминаючи ноги. Зрештою, тут усе в порядку: раковини чисті, підлога підметена, а що з крана капає вода, то це не провина солдатів.

Офіцер зупиняється й позирає на одне з високих зачинених вікон. Напевно, його шибки не мили багато років, у кутках висить павутина. Ніщо не радує тут людську душу. Крізь вікно насилу можна розгледіти те, що називається небом. Одне й те саме сонце — думає, мабуть, офіцер — освітлює водночас убогі вмивальні й далекі чудові луки.

Луки вже зелені. На них недавно розпукли білі квіточки. Дерева теж, як велить природа, вбралися в нове листя. Гарно о цій порі мчати без мети на баскому коні розлогими полями. А якщо десь на путівці

стрінеться гарна дівчина, вона пошле тобі ніжну усмішку. Однак час зупинитися — хіба личать офіцерові Фортеці Бастіані такі легковажні думки?

Хоч як це дивно, крізь закурені вікна вмивальні можна побачити білу хмару приємних обрисів. Такі ж самі хмари пливуть у цю мить над далеким містом, а городяни на вулицях позирають на них, радіючи, що минула зима. Майже на кожному новий чи старанно почищений одяг, жінки гуляють у яскравих сукнях і капелюшках, прикрашених квітами. Всі такі радісні, немов чекають чогось приємного. Раніше саме так і було, але зараз хтозна — може, прийшла інша мода. А якщо десь на лутці сидітиме чарівна дівчина, чи привітає вона тебе, перехожого, без усякого приводу гарною приязною усмішкою? Взагалі ж усе це не варто уваги — дурниці для школярів!

Крізь брудні шибки збоку видно частину муру. Він теж освітлений сонцем, але від цього не стає веселіше. Це стіна казарми, і байдуже, що її осяває — сонце чи місяць. Головне, аби ніщо не заважало нормальному ходу служби. Колись, у далекому вересні, один офіцер позирав зачарованим поглядом на ці мури, що здавалися йому надійним захистом його трудної, але завидної долі. Не вважав їх гарними і все одно стояв перед ними кілька хвилин, немов перед дивом.

Один офіцер блукає спорожнілими вмивальнями, інші вартують на бастіонах, скачуть верхи край кам'янистого плацу, сидять у кабінетах. Ніхто з них не в змозі до пуття зрозуміти, що відбулося, але вигляд чужих облич кожному діє на нерви. Вічно ті самі пики, ті самі теревені, та сама рутина, ті самі папери. А тим часом народжуються п'янкі бажання; сам не знаєш, чого б хотів, але, звичайно ж, не цих мурів, не цих солдатів, не цих звуків сурми.

Гей, скачи, мій конику, дорогою через долину, скачи, поки не пізно, не зупиняйся, навіть якщо відчуєш утому, аж поки побачиш зелені луки, знайомі дерева, будинки, церкви та дзвіниці!

Ну, що ж, прощавай Фортеце, залишатися тут небезпечно, твоя не така вже й глибока таїна давно зрозуміла: північна рівнина завше буде пустелею, ніколи не з'являться тут вороги, ніхто не облягатиме твої жалюгідні мури. Прощавай же, майоре Ортіц, мій сумний друже, нездатний покинути цю забуту Богом місцину. Так само, як і ти, багато інших марнували тут час у сподіваннях, але він виявився прудкішим за вас, його вже не наздогнати.

Джованні Дроґо кмітує інакше. Ніщо не прив'язує його до Фортеці. Він повернеться з гір, стане душею світського товариства, отримає високу посаду, можливо, навіть вирядиться за кордон у почту якогось генерала. За роки перебування у Фортеці втрачено чимало нагод зробити кар'єру, але він іще молодий і надолужить прогаяне.

Прощавай, Фортеце, з твоїми недоладними редутами, затурканими солдатами, паном полковником, який щоранку тайкома оглядає в бінокль пустелю і знов переконується, що там нікого нема. Салют могилі Ангустіни, мабуть, найщасливішому з усіх: він принаймні помер солдатською смертю, а не на ліжку в шпиталі. Останній салют північній рівнині, де розвіяні всі ілюзії.

Не думай про це, Джованні Дроґо, не обертайся назад у цю мить, коли ти виїхав на край плоскогір'я, звідки починається спуск у долину. Це було б непробачною слабкістю. Ти знаєш Фортецю Бастіані як свої старі чоботи, й наївно гадати, що коли-небудь тобі вдасться забути її. Кінь весело чвалує, днина гарна, повітря прозоре й легке, життя починається знову. Чи варто кидати останній погляд на мури, каземати, вояків? Повільно перегортається сторінка, лягаючи на інші, вже прочитані. їх іще мало порівняно з тими, які доведеться читати. Але це ще одна прочитана сторінка, пане лейтенанте, ще одна частка життя!

На краю кам'янистого плато Дроґо без тіні вагання підострожує коня і, не обернувшись, прямує у бік міжгір'я. Він насвистує пісеньку з показною безжурністю, хоча це й нелегко.

XVIII

Двері були відчинені, й на Дроґо зразу повіяло давнім запахом домівки, знайомим з тих пір, як він дитиною повертався до міста після літнього перебування на дачі. Це був милий родинний запах, однак тепер, по довгій розлуці, він викликав спогади про колишні життєві незлагоди. Справді, він нагадував не лише про давні часи і далеке дитинство, а й про щільно зашторені вікна, нудоту підручників, хвороби, чвари, мишей.

— Ох, паничу! — радісно скрикнула добра Джованна, виходячи на поріг. Слідом прибігла мама. Дякувати Богові, вона не дуже змінилась.

Сидячи у вітальні й намагаючись відповісти на численні запитання, він відчував, як радість зустрічі поволі згасає. Дім видавався порожнім — один із братів працював за кордоном, другий тинявся невідомо де, третій жив у селі. Залишилась тільки мама, та й та невдовзі збирається йти до церкви, де на неї чекатиме подруга.

Його кімната виглядала так само, як і в день від'їзду — ніхто не торкнувся жодної книжки — і все ж стала чужою. Сівши у фотель, Джованні чув гуркіт машин на вулиці, безугавне балакання, що долинало з кухні. Самота, самота! Мама молилася в церкві, брати були десь далеко, світ жив своїм життям, не цікавлячись лейтенантом Дроґо. Він одчинив вікно, побачив сірі будинки, дахи, а над ними похмуре небо. Розшукав у шухляді старі шкільні зошити, щоденник, який вів роками, листи й здивувався, що колись описував такі дрібні події. Сів за рояль, узяв кілька акордів і опустив кришку. Що далі?

Він кружляв мов чужинець у пошуках давніх друзів. Дізнався, що чимало з них займаються торгівлею, підприємництвом, політикою. Вони розмовляли з ним про свої важливі справи, заводи, залізниці, лікарні. Хтось заручився, хтось уже був одружений, всі пішли різними шляхами й за чотири роки збайдужіли до нього. Хоч як він старався, не міг

відродити колишніх розмов, дотепів, жартів. До пізньої ночі вештався поза домом, шукаючи розваг. Виходив у місто в полоні юнацьких мрій про кохання і щоразу повертався зневірений. Почав ненавидіти темні, безлюдні вулиці, якими верстав зворотну путь додому.

Одного дня у місті відбувся великий бал, і Дроґо, завітавши туди зі старим шкільним другом Франческо Вескові, почував себе в доброму гуморі. Хоча настала весна, ночі були ще довгими, й на нього чекала низка пригод і приємних розваг. Він одразу ж почав залицятися до дівчини в бузковій сукні. Ще не вибило північ, і все складалося так, що до ранку їхнє знайомство переросте у кохання. Але тут хазяїн палацу надумав показати йому свої володіння — водив лабіринтами коридорів і сходів, затримав у бібліотеці, розвивав стратегічні проблеми, пригадував армійські анекдоти, а час минав, стрілки годинника шалено крутились, і коли Дроґо, мріючи потанцювати, зміг нарешті звільнитися, зала виявилась напівпорожньою, а дівчина в бузковому зникла, мабуть, пішла додому.

Ну, то Дроґо реготав без причини, перехиляючи чарку за чаркою, але навіть вино його не звеселяло. Гра музикантів сповільнилася, а згодом і зовсім завмерла, вже ніхто не танцював. Пригнічений Дроґо опинився в садку під деревами. У вухах бриніли відлуння вальсу — останній спогад про невдале свято. Нічне небо світлішало, згасли зорі, а Дроґо все ще стояв серед чорних садових тіней, чекаючи дня й позираючи, як від палацу від'їжджають одна по одній розкішні карети. Над його головою передвістям погожої днини пролунала дзвінка пташина трель. У цю мить, подумав він, перші промені сонця вже осяяли бастіони Фортеці та змерзлих вартівників. Його вуха даремно очікували звичного сигналу сурми.

Дроґо перетнув іще сонне місто і, навмисно грюкнувши, відчинив двері свого будинку. В кімнатах крізь щілини віконниць соталося бліде світло.

— Доброго ранку, мамо! — гукнув він, ідучи коридором, й ніби знову почув рідний голос, такий самий, як і в далекі дні, коли серед ночі повертався додому. Раніше звук його кроків доходив до неї вві сні, мов незмінний пароль. Усі інші нічні звуки, навіть дуже гучні, не могли її збудити. Ні машини на вулиці, ні плач дитини, ні гавкіт собак, ні стукотіння віконниць, ні дощ, ні рипіння шафи. Лише його тихі кроки підіймали матір з ліжка, бо він був її син.

Але на цей раз такого не сталось. Ніхто не відповів йому, крім далекого громохкого ваговоза. Яке безглуздя, подумав він, смішна випадковість. Однак, лягаючи спати, відчув у душі гіркий осадок від думки про те, що материнська любов померхла, наче між ними двома час і відстань проклали незриму смугу відчуження.

XIX

Якось Дроґо пішов навідати Марію, сестру його друга Франческо Вескові. У їхній садибі був садок, і зараз, у розквіті весни, дерева викидали молоді листочки, на гілках співали птахи.

Марія вийшла назустріч, радісно усміхаючись. Знала, що Джованні приїхав, і тому вдягла вузьку в талії блакитну сукню, схожу на ту, яка колись була йому до вподоби.

Дроґо гадав, що глибоко схвилюється, відчує посилене серцебиття. Коли ж підійшов ближче, побачив її усмішку й почув голос: "О, нарешті, Джованні!", такий відмінний від голосу, що його пам'ятав, зрозумів, скільки часу минуло.

Він був такий самий, як і колись, може, змужніліший і засмагліший під гірським сонцем. Марія теж не змінилась, але в їхніх стосунках виникло щось нове.

Вони зайшли в дім, бо надворі панувала спека. У просторій вітальні був приємний півморок, на килимі грав промінь сонця, цокав годинник.

Сіли навскоси на канапі, щоб краще бачити одне одного. Дроґо дивився їй в очі, не знаходячи слів, а вона кидала погляди то на нього, то на меблі, то на перстень з бірюзою.

— Франческо скоро повернеться, — весело сказала Марія. — А ти поки що посидь зі мною. Тобі, мабуть, є що розповісти.

— Нічого особливого, — відповів Дроґо. — Все таке ж саме... те ж саме.

— Чому ти на мене так дивишся? — спитала вона. — Хіба я дуже змінилась?

Ні, Дроґо так не вважав, навіть був приємно здивований, що дівчина лишилась такою ж, як і чотири роки тому. Однак у глибині душі відчував розчарування і холод. Не міг повернути ту щирість, з якою вони колись спілкувалися, мов брат і сестра. Чому вона тримає себе насторожено і розмовляє підкреслено люб'язно? Він мав би смикнути її за руку й сказати: "Чи ти збожеволіла? Нащо вдавати з себе поважну синьйору?" І холод миттю розвіється.

Але Дроґо не почував себе здатним на це. Перед ним сиділа інша людина, думок якої він не міг угадати. Мабуть, він теж не той, що колись, і перший почав говорити фальшивим тоном.

— Змінилась? — перепитав Дроґо. — Анітрохи.

— Ти кажеш так, бо побачив, яка я негарна. Ні, скажи мені правду.

І це говорить Марія? Може, вона жартує? Джованні слухав її, майже не вірячи своїм вухам, слухав і сподівався, що раптом вона полишить люб'язну усмішку та манірну поведінку і весело, нестримно зарегоче.

"Негарна, так, ти негарна", — сказав би Джованні за кращих часів, міцно обіймаючи її, а вона б довірливо притулилась до нього. А тепер це було б глупством, жартом поганого смаку.

— Та ні, — мовив Дроґо. — Ти така ж, як і була, слово честі.

Вона подивилась на нього з непевною усмішкою і перемінила розмову.

— Скажи, ти назовсім приїхав?

Він передбачав таке запитання й збирався сказати: "Залежить від тебе" чи щось подібне. Але чекав на нього раніше, на початку їхньої зустрічі, що було б природніше, якби її це хвилювало. А зараз воно пролунало майже несподівано й здавалося даниною ввічливості без жодних чуттєвих ознак.

У напівтемній вітальні на мить запала мовчанка. Із садка долинали співи пташок, а з якоїсь дальньої кімнати чулися повільні й безбарвні звуки піаніно.

— Не знаю, поки що не знаю, — мовив Дроґо. — В мене відпустка.

— Лише відпустка? — скрикнула Марія, в голосі якої відчувалося слабке тремтіння, яке могло бути простою випадковістю, розчаруванням, а може, душевним болем. Але їх насправді роз'єднувала якась незрима запона відчуження, що не збиралася зникати. Можливо, вона утворилась поступово, день по дню впродовж тривалої розлуки, відштовхуючи їх одне від одного, й ніхто цього не помітив.

— У мене відпустка два місяці. Тоді повернусь до Фортеці чи служитиму в іншому місці, не виключено, що навіть тут, — пояснив Дроґо.

Розмова почала гнітити його, душу охопила байдужість.

Обоє замовкли. Над містом панував полудень, птахи перестали співати, чулися лише звуки піаніно, сумні й монотонні, які гучнішали й гучнішали, наповнюючи дім, і в них відчувались гарячкові зусилля висловити щось незбагненне.

— Це дівчина з родини Мікелі. Вони живуть поверхом вище, — сказала Марія, помітивши, що Джованні слухає музику.

— Начебто ти теж колись грала цю річ?

— Ні, вона надто складна для мене.

— А мені здалось...

Піаніно грало без угаву. Джованні розглядав сонячну пляму на килимі, думав про Фортецю, уявляв, як тане сніг і з терас струмує вода бідною гірською весною, що знає лише дрібні квіточки і принесені вітром пахощі трав.

— А зараз ти проситимеш про переведення, так? — знову почала дівчина. — По стількох роках маєш право. Уявляю, яка там нудота.

Останні слова вона вимовила з певним обуренням, наче Фортеця була їй ненависна.

"Там справді-таки нуднувато. Краще залишитися тут із тобою". Ці вбогі слова промайнули в голові Дроґо, і він з відразою подумав, як би смішно прозвучали вони, якби їх сказати вголос.

— Звичайно, — погодився Дроґо. — Але дні так швидко летять.

Піаніно грало все гучніше. Чому ці акорди гримлять і гримлять без кінця? По-школярському нудні, вони покірно повторювали милу стару історію, нагадуючи про туманний вечір, жовтаві міські ліхтарі, їх двох, що блукали щасливі серед голих дерев бульвару, тримаючись за руки як діти. Того вечора, пригадував він, у будинках теж грала музика. Звуки піаніно лилися з освітлених вікон, і хоча, напевно, це теж були нудні учбові вправи, Джованні і Марія ніколи не чули більш хвилюючих мелодій.

— Так, — додав Дроґо. — У нас справді бракує розваг, але ми потроху призвичаїлись...

Розмова у вітальні, де пахло квітами, починала набувати поетичного смутку, що сприяє любовним освідченням.

Хтозна, думав Джованні, мабуть, ця перша зустріч по тривалій розлуці й не могла бути іншою і ми ще зможемо знайти спільну мову. Попереду в мене багато часу, тож не слід робити хапливих висновків. Якщо вона мене кохає, я не повернусь до Фортеці.

Але дівчина раптом сказала:

— Який жаль! Через три дні я їду з мамою та Джорджиною. Нас не буде кілька місяців. Ми їдемо до Голландії.

— До Голландії?

Марія з радісним збудженням почала розповідати про наступну подорож, друзів і знайомих, розваги на недавньому карнавалі, геть забувши про Дроґо. Тепер вона поводила себе розкуто і здавалась іще гарнішою.

— Чудова ідея, — мовив Дроґо, відчуваючи, як важкий клубок підкочується до горла. — В Голландії зараз найкраща пора. Кажуть, там є цілі поля квітучих тюльпанів.

— Мабуть, це дуже красиво, — підхопила Марія.

— Замість збіжжя голландці вирощують троянди, — вів далі Джованні з легким тремтінням у голосі, — мільйони й мільйони троянд. Куди не кинь оком, над ними підносяться вітряки, помальовані яскравими фарбами.

— Яскравими фарбами? Невже? — перепитала Марія, гадаючи, що Джованні жартує.

— Так кажуть, — відповів Дроґо. — До того ж я читав про це в книжці.

Перетнувши килим, сонячний зайчик гайно повз угору інкрустованим письмовим столом. День переходив у вечір, звуки піаніно прищухли, десь заспівала самотня пташка, Дроґо роздивлявся камінні щипці, такі самі, як у Фортеці, і цей збіг давав йому невелику розраду. Виходило, що Фортеця і місто були єдиним світом. Одначе, крім щипців, більш нічого схожого помітити не вдалось.

— Мабуть, у Голландії насправді гарно, — сказала Марія, опускаючи зір.

— Але зараз, коли вже час збиратися, в мене пропала охота їхати.

— Е, таке завжди трапляється в останню мить. Дуже нудно пакувати валізи, — мовив Дроґо, наче не здогадуючись про її почуття.

— Ні, річ не у валізах...

Стало б одного слова, простого слова, щоб дати їй зрозуміти, як його засмучує цей від'їзд. Але Дроґо не був на це здатний. Сказане могло б видатись брехнею. Тому він мовчки сидів і сумно усміхався.

— Пішли в садок, — нарешті мовила дівчина, не знаючи, що сказати. — Здається, сонце вже сідає.

Вони підвелися з канапи. Марія мовчала, чекаючи, що Дроґо заговорить першим, і дивилась на нього очима, де світилася любов. Але при вигляді садка Дроґо перенісся уявою до бідних луків навколо Фортеці, куди теж завітала найкраща пора і з кам'янистого ґрунту витикалися сміливі травинки.

— Надто жарко як на квітень, — сказав Дроґо. — От побачиш, знов піде дощ.

Він сказав саме так, на що Марія лише розпачливо посміхнулась.

— Так, дуже жарко, — відповіла вона безбарвним голосом, й обоє зрозуміли, що це кінець. Між ними розверзлась прірва, вони знову були далекі й даремно тягнули одне до одного руки — відстань невпинно зростала.

Дроґо розумів, що продовжує кохати Марію та її світ, але все, що колись живило його розум і душу, кудись зникло і йому тут тепер уже не було місця. Чужі обличчя, інші звички, нові жарти, до яких він не звик. Це не було його життям, він обрав інший шлях, спроба повернутися виглядала б дурною й даремною.

Франческо все не з'являвся. Дроґо і Марія попрощалися з надмірною сердечністю, ховаючи свої таємні думки. Марія міцно потиснула йому руку й пильно подивилась у вічі, можливо, закликаючи не йти, вибачити її, знову повернути те, що вони загубили.

Він теж пильно глянув на неї:

— До побачення! Сподіваюся, ми ще зустрінемось до твого від'їзду. — Й не обертаючись пішов до хвіртки. В мертвій тиші під його ногами вискрипувала рінь садової доріжки.

XX

Загалом беручи, чотири роки служби у Фортеці давали право на нове призначення. Але Дроґо, щоб знов не потрапити до якогось глухого закутня, а повернутись додому, почав клопотатися про приватну розмову з командиром дивізії, що стояла залогою в їхньому місті. Саме мати наполягала на такій розмові. Казала, що всюди і скрізь треба самому нагадувати про себе. Ніхто за власною волею йому не допоможе, якщо він і пальцем не кивне. А тоді вже напевно його знов запроторять до чортів на виступці.

Мати просила через знайомих, щоб генерал прийняв і уважно вислухав її сина.

Генерал сидів у великому кабінеті за довгим письмовим столом і курив сигару. Він був старесенький і приязно позирав на лейтенанта Дроґо.

— Я хотів бачити вас, — першим почав генерал, наче сам наполягав на їхній зустрічі. — Цікаво, як ідуть справи у Фортеці? Філіморе ще живий і здоровий?

— Коли я залишав Фортецю, пан полковник почував себе чудово, ваше превосходительство, — відповів Дроґо.

Генерал хвильку помовчав. Відтак поблажливо похитав головою:

— Ех, завдали ви нам клопоту! Так... так... тією історією з кордоном. Ваш лейтенант... призабув його ім'я, сильно засмутив його високість.

Дроґо мовчав, не знаючи, що сказати.

— Так, той лейтенант... — продовжував генерал. — Як його звали? Здається, Ардуїно.

— Ангустіна, ваше високопревосходительство.

— Саме так, Ангустіна. Ех, невдатник. Через дурну впертість утнути таке на прикордонній лінії... Не розумію, як могли... А втім, облишмо це.

— Перепрошую, ваше превосходительство! — насмілився зауважити Дроґо. — Ангустіна — це той, хто помер.

— Що ж, мабуть, ви праві. Зараз я вже не пам'ятаю, — мовив генерал, наче сказане лейтенантом не мало особливого значення. — Але вся ця історія дуже не сподобалась його високості. Дуже.

Генерал кинув запитальний погляд на Дроґо.

— Ви прийшли... — мовив він ухильним тоном. — Прийшли сюди просити про переведення вас до міста, чи не так? Усі ви марите містом, але не розумієте, що тільки в далеких залогах можна стати справжнім солдатом.

— Так точно, ваше превосходительство, — сказав Дроґо, намагаючись контролювати кожне слово й інтонацію голосу. — Я вже відслужив там чотири роки...

— Чотири роки! Хіба це строк у вашому віці? — засміявся генерал. — Утім, я вам не докоряю... кажу лиш взагалі, що це найкращі місця для зміцнення командирського духу...

Він затнувся на мить, наче втратив хід думки, й знову заговорив: — Ну, що ж, дорогий лейтенанте, спробуємо піти вам назустріч. Зараз принесуть вашу особисту справу.

Чекаючи її, генерал поринув у балачки.

— Фортеця, — мовив він. — Фортеця Бастіані. А чи знаєте ви, лейтенанте, де її найуразливіше місце?

— Не знаю, ваше превосходительство, — сказав Дроґо. — Може, те, що вона розташована надто далеко?

Генерал вибачливо посміхнувся.

— У вас, молодих, якісь дивні думки. Розташована надто далеко! Запевняю, мені таке ніколи б не прийшло в голову. Хочете, я скажу, де слабке місце Фортеці? Там забагато людей.

— Забагато людей?

— Саме тому, — продовжив генерал, лишаючи поза увагою здивований вигук лейтенанта, — було вирішено змінити її статут. До речі, що про це думають у Фортеці?

— Перепрошую, ваше превосходительство, про що думають?

— Я ж вам кажу. Про новий статут, — сердито повторив генерал.

— Ніколи про це не чув, справді ніколи... — сторопіло відповів Дроґо.

— Хіба? Можливо, офіційного повідомлення ще не було, — полагіднішав генерал. — Але гадав, що ви це знаєте. Військові взагалі великі майстри першими про все дізнаватися.

— Новий статут, ваше превосходительство? — з цікавістю запитав Дроґо.

— Скорочення особового складу. Зменшення залоги майже вдвічі, — гостро відповів той. — Там надто багато людей, про що я давно кажу. Слід зробити її мобільнішою, цю Фортецю.

Тим часом до кабінету зайшов старший ад'ютант зі стосом паперів і особистих справ. Поклавши їх на стіл, він знайшов справу Дроґо і простягнув її генералу. Той досвідченим оком проглянув документи.

— Все в порядку. Але тут, здається, немає рапорту про переведення,

— Рапорту про переведення? — перепитав Дроґо. — Я гадав, що по чотирьох роках служби в ньому немає потреби.

— Загалом беручи, ні, — відповів генерал, відверто стомлений необхідністю давати пояснення лейтенантові. — Та оскільки зараз починається велике скорочення особового складу...

— Але про це ніхто там не знає, ваше превосходительство. Ніхто ще не подавав рапортів...

Генерал звернувся до старшого ад'ютанта:

— Капітане, чи є вже рапорти про переведення з Фортеці Бастіані?

— Гадаю, близько двадцяти, ваше превосходительство, — відповів капітан.

Оце так-так, подумав приголомшений Дроґо. Скоріше за все товариші по службі тримали в секреті від нього останні новини, аби самим прослизнути вперед. Невже й Ортіц теж підло його обдурив?

— Прошу вибачити за настійність, ваше превосходительство, — ризикнув заперечити Дроґо, розуміючи, що його справи кепські. — На мій погляд, чотири роки безперервної служби важать більше за формальну черговість.

— Ваші чотири роки, дорогий лейтенанте, — холодним, майже ображеним голосом відрубав генерал, ніщо в порівнянні з тими, хто провів там усе життя. Я можу виявляти до вас найбільшу прихильність, схвалювати ваші справедливі вимоги, але не можу діяти проти закону. Слід також подивитись, чи маєте ви заслуги...

Джованні Дроґо зблід.

— У такому разі, ваше превосходительство, — мовив він, ледь ворушачи язиком, — я ризикую залишитися там до кінця своїх днів...

— ...Чи маєте ви заслуги, — незворушно продовжував генерал, гортаючи папери. — Ось, зокрема, я бачу попередження по службі. Звичайно, це неважке покарання. А ось дуже неприємний випадок. Помилково вбито солдата...

— Пробачте, ваше превосходительство, але я...

— Не можу вислуховувати ваші пояснення, дорогий лейтенанте, — перервав його генерал. — Я читаю тільки те, що написано в рапорті й

навіть припускаю, що йдеться про нещасливий випадок, таке буває... Але ваші товариші по службі змогли уникнути подібних неприємностей. Я був схильний зробити для вас усе можливе, особисто погодився вас прийняти, а тепер... Якби ви подали рапорт місяць тому... Шкода, що вас не було попереджено, дуже шкода...

Колишня доброзичливість зникла. Тепер генерал говорив з помітною сухістю й нотками насмішкуватості, часом переходячи на менторський тон. Дроґо зрозумів, що поводив себе як дурень, що товариші ошукали його, що справив на генерала погане враження і тут уже нічим не зарадиш. Від несправедливості нило в грудях з боку серця. Можна піти, подати у відставку, міркував він. Врешті-решт не помру з голоду, я ж іще молодий.

Генерал зробив йому панібратський жест рукою.

— До побачення, лейтенанте, і вище голову!

Дроґо виструнчився, клацнув підборами і рушив у бік дверей, а на порозі віддав честь.

XXI

Кінь підіймається вгору, залишаючи пустельну долину. Його кроки відлунюють у сонних ярах. Чагарники на схилах гір не ворухнуться, завмерли пожовклі травинки, навіть хмари гайно пливуть у бляклому небі. Кінь тупає білою курною дорогою. Це повертається до Фортеці Джованні Дроґо.

Зараз, коли він під'їхав ще ближче, його можна легко впізнати. На обличчі не видно слідів страждань. Він не збунтувався, не подав у відставку, мовчки витримав удари зрадливої долі і їде назад, на своє звичне місце. В глибині душі навіть радіє, що зміг уникнути різких перемін у житті, не відмовитись від старих звичок. Він плекає надію на

переможний реванш у майбутньому, вірить, що має для цього багато часу, і тому відмовляється від боротьби за дрібні привілеї. Настане день, думає він, коли всі рахунки будуть сповна оплачені. А поки там що, суперники наздоганяють його, швидко випереджають і залишають позаду, навіть не цікавлячись ним. Він дивиться, як вони зникають удалині, схвильований, охоплений сумнівами: а раптом ізнов помилився? Чи не є він просто нездарою, якому судилась лиха доля?

Джованні Дроґо прямував до Фортеці, як і того далекого вересневого дня. Однак на цей раз протилежним боком долини не їхав інший офіцер, а на мосту, де сходились дві дороги, з ним не стрівся капітан Ортіц.

Дроґо самотньо верстав шлях, міркуючи про своє життя. Він повертався до Фортеці, аби залишитися там на невизначений час. І це тепер, коли чимало товаришів по службі назавжди покидали її. Вони були спритнішими, думав Джованні, але цілком можливо і кращими за нього. Він припускав і таке пояснення.

З бігом часу Фортеця все більше втрачала своє оборонне значення. Можливо, давним-давно вона була осередком ударної військової сили чи принаймні такою вважалась. А зараз, коли залога зменшується вдвічі, вона стає другорядним захисним об'єктом, виключеним з усіх стратегічних планів. Її зберігали лише для того, щоб не залишити оголеною невелику ділянку кордону. З північної рівнини не очікували жодних погроз. Звідтіля могли з'явитися лише орди кочовиків.

Розмірковуючи про всі ці речі, Дроґо виїхав опівдні на край знайомого плато і опинився прямо перед Фортецею. Вона вже не ховала, як колись, бентежних таємниць. Це була забута світом і Богом прикордонна казарма, кумедна споруда, мури якої ніколи б не витримали тривалого обстрілу з сучасних гармат. Згодом вона приречена перетворитись на руїну. Вже зараз повалилась частина вежок та зубців, а земляні укріплення розмивались водою і ніхто про них не дбав.

Дрого дивився на вартових, що ходили мурами туди й сюди. Безсило висів прапор на щоглі, над жодним комином не вився димок, на плацу не було помітно живої душі.

Яка там зараз нудота! Мабуть, веселий Морель утече одним із перших і Дроґо залишиться без друзів. А гнітюча караульна служба, безглузда гра в карти, не варті згадки походи до найближчого села для пияцтва і квапливого кохання! Вбоге, нікчемне життя. І все ж у силуетах жовтавих редутів проглядала зблякла краса, щось тривожне ховалось на дні оборонних ровів і в товщі хмурних казематів, пророкуючи буремні часи.

У Фортеці він знайшов чимало перемін. Напередодні від'їзду чималого гурту людей скрізь панувало незвичне пожвавлення. Ще не було оголошено, хто саме отримає право на звільнення, й офіцери, які майже всі подали рапорти, перебували в знервованому стані, забувши про щоденні обов'язки. Навіть полковник Філіморе — це було всім відомо — мав залишити Фортецю, що призвело до порушення ритму служби. Неспокій охопив і солдатів, частина яких теж підлягала переведенню в інші місця. Зміни варти відбувались недбало, чергові наряди прибували з запізненням, усі перейнялися думкою, що суворе дотримання правил нікому вже не потрібне.

Ставало очевидно — колишні сподівання, войовничі мрії, чекання ворога з півночі були лише спробами надати сенс життю. Тепер, коли з'явилась нагода повернутись до цивілізованого світу, всі ці думки виглядали дитячими пустощами. Ніхто не хотів визнавати, що колись-то вірив у них, і згадував про це зі сміхом. Найголовнішим став терміновий від'їзд. Для досягнення цієї мети кожний пустив у хід всі можливі засоби і вважав, що доб'ється успіху.

— А ти? — з нещирою приязню питали Дроґо товариші, які приховали від нього важливу новину, аби мати одним суперником менше.

— Певно, зостануся тут іще на кілька місяців, — відповідав Дроґо. Інші поспішали підбадьорити його, мовляв, він теж, чорт забирай, колись залишить Фортецю, а тому не слід поринати у розпач.

Серед багатьох офіцерів один тільки Ортіц був таким, як колись. Він не домагався призначення до іншого місця і вже багато років не цікавився цією справою. Новина про скорочення залоги долетіла до нього в останню мить, а тому він не зміг своєчасно попередити Дроґо. Ортіц байдужно спостерігав за подіями, старанно несучи свою службу.

Нарешті розпочався від'їзд. На подвір'ї лунав стукіт хур, навантажених військовим майном, шикувалися перед відправкою чоти. Полковник не раз залишав кабінет, обходив лави і кволим голосом проказував слова прощання.

Чимало офіцерів, які служили тут багато років і день крізь день дивилися з редутів на пустельні північні простори, вступаючи в нескінченні суперечки про можливість чи неможливість раптового нападу ворога, від'їжджали з радісним виглядом, глузливо підморгуючи товаришам, що залишилися, і прямували на чолі своїх у бік долини. Вони гордо сиділи на конях і навіть не кидали погляд назад, аби востаннє подивитись на Фортецю.

Лише коли Морель одного сонячного ранку вишикував свою чоту для прощання й віддав полковникові рапорт, у нього затремтів голос і в очах блиснули сльози. Притулившись спиною до муру, Дроґо позирав на цю сцену і дружньо усміхнувся Морелю, який проїхав повз нього до брами. Більше вони не бачилися.

Відтак Джованні повернувся у коридори Фортеці, холодні навіть улітку, які з кожним днем ставали все непривітнішими. На думку, що Мореля немає, незагоєна рана за завдану кривду раптом знов почала боліти. Джованні подався на пошуки Ортіца й побачив, як той виходить із кабінету з паперами в руці. Наздогнавши його, пішов поруч.

— Доброго ранку, пане майоре!

— Доброго ранку, Дроґо! — відповів, зупиняючись, Ортіц. — Вам щось потрібно?

— Даруйте, пане майоре! Ви, напевно, пам'ятаєте, що коли я чотири роки тому прибув до Фортеці, майор Матті сказав мені, ніби тут залишаються тільки охочі, й коли хтось побажає поїхати звідси, може це вільно зробити. Я розповідав вам про це. За словами майора, мені досить було одержати медичне свідоцтво, аби мати формальний привід для звільнення. Він лише додав, що це не сподобається полковнику.

— Так, дещо пригадую, — мовив Ортіц трохи збентежено. — Пробачте, милий Дроґо, зараз мені...

— Хвилинку, пане майоре... Ви пам'ятаєте, як я, щоб нікому не завдавати неприємностей, погодився залишитися тут на чотири місяці? Але якби схотів, міг би поїхати. Хіба ж ні?

— Розумію вас, милий Дроґо, — відповів майор. — Проте не лише ви..

— Отже, — збуджено перебив його Джованні, — виходить, то були байки? Самі байки, аби мене затримати.

— Не думаю, — мовив майор. — Не беріть цього близько до серця.

— То ви вважаєте, що Матті казав правду? — напосідав Джованні.

— Зі мною трапилось майже те саме, — засмучено сказав Ортіц, дивлячись собі під ноги. — Я теж колись мріяв про блискучу кар'єру...

Вони стояли в довжезному порожньому коридорі, і їхні голоси сумно відлунювали од стін.

— Тоді, мабуть, неправда, що всі офіцери прибули сюди за власним бажанням. Але їх, як і мене, змусили тут залишитися.

Ортіц мовчав, мацаючи піхви шаблі.

— А той, хто розповідав, ніби сам зголосився лишитися тут, знову ж таки дурив мене, — підвищив голос Дроґо. — Чому ніхто не насмілився сказати правду?

— Мабуть, не все так просто, як ви вважаєте, — заперечив Ортіц. — Деякі насправді схотіли зостатися. їх мало, так, але хтось-таки був...

— Хто? Скажіть мені, хто? — почав Дроґо й раптом зупинився. — Пробачте, пане майоре, я не подумав про вас. Буває, коли забалакаєшся...

— Я не натякаю на себе, — посміхнувся Ортіц. — Бо, правду кажучи, теж залишився тут з обов'язку.

Обидва рушили далі й пройшли повз вузькі заґратовані вікна, крізь які було видно безлюдну площу перед Фортецею, гори на півдні, важкі випари над улоговиною.

— А згадаймо, — провадив Дроґо, — всі ці штучні тривоги, чутки про татар. Невже в них хтось вірив?

— Звичайно, — мовив Ортіц. — Вірили і чекали.

— Не розумію, — похитав головою Дроґо.

— Ці чутки почасти виправдані, — зауважив майор. — Тут живеш, як на засланні, тому треба знайти якусь продухвину, на щось сподіватися.

Одному спав на думку міф про татар, а скоро про це заговорили всі. Невідомо, хто був перший...

— Мабуть, вплинуло і саме місце, — припустив Дроґо. — Коли весь час дивишся на пустелю...

— Звичайно, і місце теж. Ця пустеля, тумани на обрії, пасма гір... — Майор трохи помовчав, про щось міркуючи, тоді знову заговорив, ніби відповідаючи самому собі:

— Татари... Татари... Спочатку це здається дурницею, потім починаєш вірити. Багато хто повірив.

— Пробачте, а ви, пане майоре?

— Я — інша річ. Ми в різному віці. Я ніколи не прагнув зробити кар'єру, мене влаштовує тихе місце. Перед вами ж, лейтенанте, все життя попереду. Щонайбільше за рік-півтора вас звідси переведуть...

— Онде Морель, щасливець! — вигукнув Дроґо, зупиняючись біля вікна.

Вдалині було видно чоту, яка йшла швидким маршем. Постаті солдатів чітко вирізнялися на тлі голої, спаленої сонцем землі. Незважаючи на важкі ранці, вони крокували бадьоро і весело.

XXII

На подвір'ї вишикувалася остання чота, яка залишає Фортецю. Всі гадали, що наступного дня зменшена вдвічі залога заживе новим життям. Всі хотіли покінчити з набридлими проводами, позбутися відчуття досади, дивлячись на тих, хто вирушав у великий світ.

Чота стояла на подвір'ї. Чекали підполковника Ніколозі; на цей раз попрощатися з вояками мусив він. Раптом увагу присутнього тут Дроґо привернув дивний вираз обличчя лейтенанта Сімеоні.

Сімеоні служив у Фортеці три роки і вважався гарним хлопцем, трохи грубуватим служакою і запеклим спортсменом. З'явившись на подвір'ї, він стурбовано оглядався, наче шукав когось, кому можна повідомити важливу новину. Повідомити кого завгодно, бо близьких товаришів він не мав.

Побачивши Дроґо, який з цікавістю позирав на нього, Сімеоні підійшов ближче і тихо сказав:

— Чуєш? Іди мерщій подивись.

— Що? — спитав Дроґо.

— Я чергую на третьому редуті й забіг сюди на хвилинку. Приходь, коли звільнишся. Є щось таке, чого ніяк не збагну.

Він важко дихав, немов біг сюди щосили.

— Що ти бачив? Де? — запитав Дроґо.

Цієї миті сурмач подав урочистий сигнал, і солдати виструнчились перед підполковником.

— Почекай, коли вони підуть, — мовив Сімеоні, побачивши, що Дроґо нетерпеливиться. — Вже п'ять днів я хочу повідомити, але треба, щоб усі вони пішли.

Нарешті, після короткої промови підполковника Ніколозі й останніх звуків сурми, готова до тривалого походу чота важкими кроками вийшла з брами. Цього вересневого дня небо було сіре і сумне.

Лейтенант Сімеоні повів Дроґо довгими порожніми коридорами на третій редут. Проминувши вартівню, вони зійшли на мури. Там Сімеоні витяг далекоглядну трубу і показав Дроґо в бік маленького трикутника пустелі, який даленів серед гір.

— Що там? — запитав Дроґо.

— Глянь спочатку сам. Може, я помиляюсь. Глянь і скажи, що ти бачиш.

Спершись ліктями на парапет, Дроґо уважно оглянув пустелю. Він бачив у трубу каміння, вибалки, обрідкуваті зарості чагарнику. Просуваючись зором уздовж трикутника і вивчаючи кожну дрібницю, він уже збирався сказати, що там нема нічого особливого, коли враз на краю пустелі, там, де все губилось у вічній пелені туману, розгледів маленьку чорну пляму, що рухалась. Його серце закалатало так само, як і два роки тому, коли він разом з усіма повірив, що насувається ворог.

— Ти кажеш про ту чорну пляму? — спитав Дроґо.

— Я помітив її п'ять днів тому, — відповів Сімеоні, — але не хотів нікому казати.

— Дивно. Чого ти боявся?

— Якби я сказав, вони, мабуть, відклали б від'їзд. І тоді постригли нас у дурні, Морель та інші скористалися б цією нагодою. Краще бути в меншості.

— Якою нагодою? Про що ти кажеш? Це можуть бути, як і тоді, цигани, пастухи чи просто дикі тварини.

— Я бачу це п'ятий день, — запевнив Сімеоні. — Пастухи давно б пішли, так само і тварини. Щось там рухається, але на одному місці.

— Тоді про яку нагоду ти кажеш?

Сімеоні, посміхаючись, глянув на Дроґо, наче питаючи себе, чи можна довірити йому таємницю.

— Гадаю, вони прокладають дорогу, — мовив він. — Стратегічну. Два роки тому оглянули територію, тепер серйозно взялися за справу. Пахне смаленим.

Джованні гучно засміявся.

— Яка там дорога? Ти ще віриш, ніби хтось на нас нападе? Невже тебе нічого не навчила та давня історія?

— Ти, мабуть, недобачаєш, — відповів Сімеоні. — У тебе хворий зір, а я чудово бачу. Вони почали насипати ґрунт. Учора, в сонячний день, можна було все розгледіти.

— Дроґо похитав головою, здивований такою впертістю. Виходить, Сімеоні ще не стомився чекати подій і боявся розповісти про своє відкриття, наче йшлося про скарб, який можуть відняти.

— Раніше, — мовив Дроґо, — я б теж у це повірив. А зараз ти видаєшся мені якимсь забобонним. На твоєму місці я б краще мовчав, бо з тебе кепкуватимуть.

— Вони прокладають дорогу, — співчутливо позираючи на Джованні, заперечив Сімеоні. — Звичайно, роботи триватимуть довго, але це не жарт.

— Навіть якщо все це так, як ти кажеш, — мовив Дроґо, — і вони справді будують дорогу, щоб підтягнути гармати, то хіба ж хтось став би зменшувати залогу Фортеці? Все це було б давно відомо Генеральному штабові.

— Генеральний штаб ніколи серйозно не ставився до Фортеці Бастіані. Аж поки її зруйнують снаряди, ніхто нічому не повірить. Переконаються, коли вже буде запізно.

— Кажи, що хочеш, — повторив Джованні. — Але якби дорогу насправді будували, Генеральний штаб про це дізнався б.

— Генеральний штаб отримує силу повідомлень, де серед тисяч лише одне правдиве. Тому вони нікому не вірять. Проте, не варто сперечатися. Все буде так, як я сказав.

Коло балюстради вони стояли самі. Вартові ходили визначеним керунком осторонь. Дроґо ще раз глянув у бік півночі: скелі, пустеля, далекі тумани здавались йому позбавленими життя.

Пізніше в розмові з Ортіцом Дроґо дізнався, що велика таємниця лейтенанта Сімеоні відома практично всім. Проте ніхто не сприймав її всерйоз, а багатьох дивувало, що такий недурний хлопець розпускає дурні вигадки.

В ті дні слід було думати про інші речі. Скорочення особового складу залоги вимагало зменшення кількості сторожових постів і забезпечення захисту Фортеці невеликими силами. План передбачав розформування караулів і краще озброєння тих, що залишились.

Уперше з часів існування Фортеці деякі приміщення були наглухо замкнені. У зв'язку зі скороченням обсягу робіт кравець Просдочімо звільнив підмайстрів. У деяких кімнатах і кабінетах на стінах з'явилися білі сліди від прибраних меблів і картин.

Чорна пляма, що рухалася краєм рівнини, й далі лишалася предметом жартів.

Ті, які користалися пропозицією Сімеоні подивитися на північ у його далекоглядну трубу, в один голос казали, що там нічого нема. Сам Сімеоні, якого ніхто не сприймав усерйоз, прагнув уникати розмов про своє відкриття і при нагоді теж підсміювався над ним.

Якось увечері він завітав до кімнати Дроґо. Вже запали сутінки, відбулася зміна варти. Маленький караул повернувся з Нового редуту до Фортеці, де починалося нічне чатування.

— Іди поглянь, коли не віриш, — мовив Сімеоні. — Або в мене запаморочення, або там насправді горить вогонь.

Вони піднялися на крайку муру, і Дроґо взяв із рук Сімеоні далекоглядну трубу.

— Але ж темно, — почав відмовлятися Джованні. — Що можна розгледіти в цьому мороці?

— Дивися, кажу тобі, — наполягав Сімеоні.

Дроґо спрямував трубу на північ і побачив у темряві вогник, мерехтливу цяточку світла, що з'являлася і зникала крізь завісу туману.

— Світло! — вигукнув він. — Маленький вогник... Незрозуміло, він один чи їх кілька. Іноді здається, що два.

— От бачиш! — пожвавився Сімеоні.

— Ну то й що? Це може бути циганський табір чи привал пастухів.

— Ні, це світло на будові. Там прокладають нову дорогу. Побачиш, що я кажу правду.

Джованні знову спрямував далекоглядну трубу в бік вогника, роздивлявся його кілька хвилин, тоді підняв трубу вгору й почав дивитися на зорі. Незчисленні, яскраві, вони густо всіяли небесну баню. їх було мало лише на сході — там з-за обрію в ореолі блідого світла сходив місяць.

— Сімеоні! — покликав Дроґо, не побачивши товариша поруч. Той не відповідав. Мабуть, пішов униз перевірити варту.

Дроґо огледівся навкруги. В темряві можна було розпізнати лише невелику частину тераси, контури оборонних споруд, чорну тінь гірського хребта. Почулись удари дзиґаря. Зараз крайній вартовий праворуч має почати нічну перекличку. Його вигук полетить від вояка до вояка вздовж лінії мурів: "Пильнуй! Пильнуй!" Відтак повернеться назад і замре серед скель. Тепер, подумав Дроґо, коли вартових стало вдвічі менше, цей вигук подолає свою відстань набагато скоріше. Однак тиша тривала.

Раптом перед внутрішнім зором Джованні виник далекий омріяний світ — літня лагідна ніч, палац на березі моря, ніжні жінки, звуки музики — те романтичне видиво щастя, що його може безкарно дозволити собі тільки молодість. Тим часом небо на сході світлішало, морський простір набував синього кольору. Як гарно святкувати цілу ніч, не думати про дріб'язкові речі, зустрічати сонце, хмеліючи від нескінченності буття! Серед багатьох принад світу Дроґо рішуче віддавав перевагу уявному приморському палацу, музиці, плинові часу, чеканню зорі. Можливо, це

було нерозумно, але йому здавалося, що таким чином він повертає втрачений спокій.

Недавня розмова з генералом позбавила надії на швидкий переїзд до міста і на блискучу кар'єру. Та Джованні сподівався, що не буде вічно скніти серед мурів Фортеці. Рано чи пізно щось має змінитися. А поки що набуті звички тримали його в усталеному ритмі й він не думав ні про тих, хто вчасно ушився звідси, ні про давніх шкільних друзів, тепер багатих і знаменитих, задовольняючися колом офіцерів, що жили так само, як і він, у гуртовому засланні. А тепер ось ця історія з вогнем на північній рівнині. Може, Сімеоні таки має рацію?

У Фортеці про це говорили мало. Надто болісним був недавній від'їзд колишніх товаришів, надто принизливою необхідність стерегти нікому не потрібну тверджу. Скорочення залоги засвідчило, що Генеральний штаб викреслив Фортецю зі списку стратегічних оборонних споруд.

Наступними ночами ніхто не спромігся побачити той загадковий вогонь. Удень теж не вдавалося помітити жодного руху на рівнині. З цікавості зійшовши на бастіон, майор Матті взяв із рук Сімеоні далекоглядну трубу й довго озирав пустелю.

— Візьміть свою трубу, лейтенанте, — байдужно мовив він. — Краще було б, якби ви даремно не псували очей, а більше піклувалися за своїх підлеглих. Я бачив вартового без шабельтаса. Ідіть подивіться, він отам ліворуч.

Разом із Матті був присутній лейтенант Мадерна, який потім у їдальні розповів під загальний регіт цю історію. Тепер усі мріяли лише про одне — коротати дні собі на втіху й забути про північний вогонь.

Лише Сімеоні продовжував розвивати перед Дроґо своє бачення. Чотири дні поспіль не було видно ні світла, ні плям у русі, а на п'ятий день вогні знову з'явилися. Сімеоні стверджував, що вони наближаються

до Фортеці. Обидва почали нові спостереження, по черзі озираючи пустелю в далекоглядну трубу. Не було видно нічого, крім чотирьох малих плямочок, які пересувалися вкрай повільно. їхній рух здійснювався по одній лінії вгору і вниз. Сімеоні вважав, що це вантажівки, які підвозять каміння.

Ці спостереження спочатку були для Дроґо звичайною грою, та згодом стали єдиною гідною уваги справою. Хай він і не відчував до Сімеоні особливої симпатії через його похмуру вдачу, все ж проводив разом із ним вільні години в офіцерському клубі, де вони сперечалися до пізнього вечора.

Сімеоні робив сміливі припущення. Хоча будівництво ведеться повільно, через сім місяців, казав він, дорога наблизиться на відстань гарматного пострілу. На його думку, ворожі сили могли сховатися за піщаним валом, що перетинав рівнину.

Цей вал мав жовтий колір пустелі й тому зливався з нею, але вечірні тіні чи пасма туману іноді виявляли його існування. Від переднього краю валу до гір, де здіймався скелястий конус Нового редуту, стелилася пласка монотонна рівнина, на якій лише де-де видніли ями, якісь руїни, кволі зарості очерету.

Підвівши дорогу до валу, міркував Сімеоні, ворог зможе без особливих зусиль добудувати її кінцеву ділянку, скориставшись однією з темних ночей. Тоді по щільному і рівному ґрунту зможуть легко під'їхати гармати.

А якщо будують дорогу не для нападу? Якщо, скажімо, вона слугуватиме для освоєння безмежних піщаних просторів? Якщо зрештою, питався Дроґо, будівництво припиниться на другому кілометрі?

Сімеоні заперечливо хитав головою. Кам'яниста пустеля, стверджував він, не годиться для обробітку. Північна держава має досить родючих земель для посівів і випасів.

Поки Дроґо та Сімеоні сперечалися, одного дня раптом пішов сніг. Не встигло скінчитися літо, була перша думка Дроґо, а вже на порозі зима. Йому здавалося, що він тільки-но повернувся з міста і звикає до життя у Фортеці. Однак проминуло вже кілька місяців — на календарі було 25 листопада.

Лапатий сніг падав з неба, вкриваючи все білим килимом. Дивлячись на нього, Джованні відчув гострий напад уже звичного суму. Даремно він намагався подолати його, думаючи про свої молоді літа й довге життя попереду. Час із невідомих причин прискорює біг, поглинаючи день за днем. Сонце ходить низенько і квапиться на спадень, озоривши блідими променями засипаний снігом світ. Не встигнеш роззирнутись навколо, як уже западає ніч.

Інші начебто цього не помічали. Байдужно несли свою службу й раділи, коли на дошці оголошень з'являвся заголовок із назвою нового місяця, ніби щось вигравали на цьому. Ще трохи скоротився час служби у Фортеці, втішались вони.

Майор Ортіц, якому невдовзі мало стукнути п'ятдесят, без хвилювання спостерігав за бігом тижнів і місяців. Він уже давно відмовився од колишніх надій і часто казав: "Іще десять років, і йду у відставку" Мав намір поїхати до старовинного провінційного міста, де жили далекі родичі. Джованні співчутливо дивився на нього, але не міг зрозуміти, що робитиме Ортіц сам душею і без будь-якої мети серед цивільного люду.

— Вдовольняюся тим, що маю, — казав майор, ніби читаючи думки Дроґо. — З роками навчився все менше вимагати від життя. Якщо пощастить, повернуся додому в чині полковника.

— А потім? — питав Дроґо.

— Потім нічого, — відповідав Ортіц з покірною усмішкою. — Ще трохи поживу...

— А чи не станеться тут, у Фортеці, за десять років...

— Що, війна? Ви й досі думаєте про війни? Хіба мало тут усього було?

На північній рівнині не помічалося нічого незвичного. Згасли навіть нічні вогні. Сімеоні з цього вельми радів. Це свідчило, що він мав рацію: там не було ні стоянки пастухів, ні циганського табору, а йшло будівництво дороги, яке припинилося з настанням холодів.

XXIII

Минуло багато часу, відколи у Фортецю Бастіані прийшла зима. Одного дня на дошці оголошень з'явився дивний наказ під назвою: "Безпідставна паніка та шкідливі чутки".

"Згідно з чіткими вказівками Вищого командування закликаю унтер-офіцерів, сержантів і солдатів не слухати, не повторювати і не розповсюджувати позбавлені будь-яких підстав панічні чутки щодо можливої загрози нашим кордонам. Такі чутки не лише порушують військову дисципліну, а й можуть зашкодити дружнім стосункам з сусідньою державою і викликати у вояків зайве нервове напруження, що заважатиме нормальному проходженню служби. Вимагаю, щоб сторожова охорона вела спостереження дозволеними засобами, в жодному разі не користуючись забороненими уставом оптичними приладами, які часто-густо застосовуються без потреби, що призводить до хибних висновків. Той, хто мав такі прилади, повинен доповісти про це командирові свого підрозділу, який зобов'язаний здійснити їх вилучення і подальше зберігання".

Слідом за наказом, підписаним комендантом Фортеці підполковником Ніколозі, йшли звичайні інструкції про порядок несення караульної служби на наступну добу.

Було зрозуміло, що цей суворий наказ, начебто звернутий до рядового складу залоги, стосується насамперед офіцерів. Тим самим Ніколозі досяг подвійної мети — нікого особисто не звинуватив і довів свої вимоги до відома всієї Фортеці. Всім стало ясно, що відтепер жоден офіцер не може прийти на вартування з крамольною далекоглядною трубою, а роздивлятися в неї пустелю й поготів. Казенні ж біноклі, які були у користуванні залоги, вже давно застаріли і повиходили з ладу.

Хто був виказувачем? Хто доповів про все Вищому командуванню? Кожний мимоволі подумав про майора Матті, єдину людину, яка зі статутом у руці псувала всім настрій, нещадно душила кожну спробу вільної ініціативи.

Більшість офіцерів не дуже цим переймалася. Вірне собі начальство, казали вони, втрутилося в справу з дворічним запізненням. Хто міг серйозно думати про навалу з півночі? Ах так, Дроґо й Сімеоні! Однак було б безглуздям видавати наказ лише для них двох. Хіба заважав комусь такий справний хлопець, як Дроґо, коли щодень стирчав на мурах з далекоглядною трубою в руці? Сімеоні теж ні в чому не завинив.

Проте Джованні негайно зробив висновок, що наказ дотикає особисто його. Знову життя підтинає йому крила. Яке зло він чинив, озираючи пустелю в трубу? Нащо позбавляти його такої розваги? Дроґо думав про це, і в душі закипала злість. Він уже готувався зустрічати весну, гадаючи, що коли на півночі розтануть сніги, знову з'явиться таємничий вогонь, чорні крапки почнуть сновигати туди і сюди й відродиться давня надія.

Все внутрішнє життя Джованні зосереджувалося на цій надії, а його спільником залишався один Сімеоні. Було щось прекрасне в тому, як ревно вони берегли свою таємницю.

Але тепер слід забути про далекоглядну трубу. Навіть якщо загадкові вогні знов спалахнуть біля вічних туманів і почнеться пожвавлений рух невідомих істот, вони все одно не побачать їх неозброєним оком, як не побачить цього найкращий вартівник, взірцевий стрілець, що помічає пташку на відстані кілометра.

Того дня Дроґо з хвилюванням готувався почути думку Сімеоні, але ніде не міг його знайти. Той з'явився лише на обід, та й ще пізніше, ніж звичайно, швидко поїв і поквапився до грального столу. Невже він боявся залишитися віч-на-віч із Дроґо?

Джованні сів у фотель біля дверей, щоб чатувати на приятеля, й помітив, що той під час гри скоса позирає в його бік. Сімеоні грав допізна, чого не робив раніше, мабуть, сподівався, що Дроґо втомиться чекати. Нарешті, коли всі картярі пішли, йому теж довелося залишити залу. Дроґо підвівся і рушив слідом за ним.

Вони попрямували одним із тих нескінченних хмурних коридорів, які перетинають Фортецю. Обидва мовчали. Інші офіцери йшли далеко попереду. Із напівтемряви чулися їхні невиразні голоси. Була глупа ніч, ставало холодно.

— Читав наказ? — спитав Дроґо. — Чортзна-що. Цікаво, хто про це доніс?

— Звідки мені знати? — неприязно відповів Сімеоні, зупиняючись коло сходів. — Ти нагору?

— А далекоглядна труба? — наполягав Дроґо. — Тепер нею не можна користуватися...

— Я віддав її начальнику, — перебив Сімеоні. — Так буде краще. Вони все одно не зводитимуть з нас очей.

— Міг би й почекати. Через три місяці, коли зійде сніг, ніхто б про неї не згадав. Як можна тепер побачити дорогу, про яку ти кажеш?

— А, дорога! — в голосі Сімеоні залунали зневажливі нотки. — Я переконався, що ти був правий.

— У чому?

— Там немає жодної дороги. Можливо, це притулок пастухів чи циганський табір.

— Ти гадаєш, що помилився? А твої розрахунки? — сторопів Дроґо.

— Це робилося, аби згаяти час, — мовив Сімеоні, прагнучи обернути все на жарт. — Сподіваюсь, ти теж не сприймав це серйозно.

— Скажи правду, ти злякався? — спитав обурено Дроґо. — Прочитав наказ і в душі похололо.

— Не знаю, чого ти до мене чіпляєшся, — відповів Сімеоні. — Наче жартів не розумієш. Дитина, справжня дитина.

Обидва замовкли, стоячи в холодному коридорі, але пауза затягнулася.

— Ну, я піду спати, — пробурмотів Сімеоні й подався нагору сходами, освітленими тьмяним ліхтарем. На площадці другого поверху він завернув за ріг, його тінь пропливла стінкою, потім зникла й вона.

Ну й хробак, подумав Дроґо.

XXIV

Час спливає й безмовно відмірює прискорений біг життя, який годі стримати бодай на однісіньку мить, аби кинути оком назад. Хочеться крикнути: "Стій! Зупинись!", та кожен знає, що це неможливо. Все у світі минає — люди, хмари, весни й осені. Тому безглуздо чіплятись за камені, видиратись на гірські стрімчаки. Натомлені пальці тремтять, руки слабшають, і ти знову падаєш у річку часу, що здається повільною, але не знає зупинок.

З кожним днем Дроґо все дужче відчував страх перед цією таємничою руйнівною силою й даремно намагався її подолати. В одноманітному житті Фортеці йому бракувало точки відліку — години збігали швидше, ніж він устигав їх рахувати.

Правда, була таємна надія, заради якої Дроґо не шкодував молодого життя. Щоб живити її, легковажно приносив у жертву місяць за місяцем, а тій все здавалося мало. Зима, найдовша пора у Фортеці, була однією з таких жертв. Вона закінчувалась, і Джованні знову чекав.

Настануть теплі дні, думав він, коли люди з півночі повернуться для будівництва дороги. На жаль, уже немає далекоглядної труби Сімеоні, що давала можливість побачити їх. Однак чужоземці поступово наближатимуться до Фортеці, й одного чудового дня їх можна буде розгледіти в старі бінокли, що залишились на складах.

Дроґо мусив тримати всі ці думки в таємниці. Боягуз Сімеоні більше не хотів про них чути, інші офіцери взяли б його на кпини, начальство засудило б подібні фантазії. Поступово віра почала танути, а нетерпіння зростати, коли він чув, як цокання годинника дедалі частішало. В окремі дні йому просто не хотілося дивитись на північ.

Нарешті одного вечора — скільки часу довелося чекати! — в лінзах бінокля затріпотів маленький вогник, який начебто ледве жеврів, а

насправді, зважаючи на велику відстань, був потужним джерелом світла.

Це сталося сьомого липня. Ще багато років по тому Дроґо пригадуватиме надзвичайну радість, яка наповнила його душу, прагнення бігти й кричати, аби всі дізналися про цю подію, і мужнє рішення не казати нікому нічого через марновірний страх, що вогник згасне.

Щовечора Дроґо з надією сходив на мури. Кожного разу вогник здавався ще ближчим, ще більшим. Іноді це було тільки обманом зору, породженим силою мрій, частіше неспростовною реальністю, бо якось один із вартових побачив той вогник неозброєним оком.

Тепер і вдень, як і рік тому, на білястому тлі пустелі можна було розгледіти рух маленьких чорних крапочок. Тільки на цей раз доводилося спостерігати за ними в слабенький бінокль, а тому чужоземці, напевно, були куди ближче, ніж колись.

У вересні світло уявного будівництва чітко видніло вночі, приступне людському зорові. Серед військових знов почались балачки про північну рівнину, про супротивника, про дивний рух і вогні. У мурах Фортеці оживали старі сподівання.

XXV

За кілометр од Фортеці, на гребені валу, що перетинає північну рівнину, хтось поставив стовпа. Звідтіля до скелястої тверджі Нового редуту пустеля гладка, мов стіл, і це дозволяє вільно підвозити гармати. Стовп на гребені валу, наочний знак людської діяльності, його добре видно з Фортеці навіть неозброєним оком.

Саме туди дотягли чужоземці свою дорогу. Велику працю нарешті завершено, та якою ціною! Лейтенант Сімеоні у своїх розрахунках казав

про шість місяців, але їх виявилося замало. Будівельникам не вистачило ні шести, ні восьми, ні десяти місяців. Знадобились п'ятнадцять років, п'ятнадцять довгих років, які пролетіли, мов сон. Однак дорога готова, й загони ворога можуть примчати нею з півночі баским чвалом.

Коли ж роззирнутись довкола, здається, що нічого не змінилося. Гори такі, як раніше, мури Фортеці в тих самих плямах. Знайоме небо, здавна знайома Татарська пустеля, крім чорного стовпа на гребені валу та стрічки дороги, що мерехтить у променях сонця.

П'ятнадцять років у житті гір це просто дрібниця, для бастіонів Фортеці теж невеликий шмат часу. А для людей вони стали тривалим і важким довголіттям, хоч не мудра річ зрозуміти, чому промайнули так швидко. Люди майже ті самі, їхні буденні звички теж, зміни варти, вечірні розмови офіцерів такі ж, як і колись.

Проте зблизька можна помітити на обличчях згубні сліди часу. До того ж залога скоротилася вдвічі, окремі ділянки мурів не мають охорони, вирішено кинути Новий редут — так ставиться тепер вище начальство до Фортеці Бастіані.

Справді, спорудження дороги на північній рівнині Генеральним штабом не було сприйнято всерйоз. Дехто каже, що це одна з багатьох похибок військового керівництва, інші стверджують, що до столиці надходять неправдиві відомості, а взагалі-бо дорога не має стратегічного значення.

Життя у Фортеці стало вкрай нудотним і замкненим. Майор Монті, підполковники Ніколозі та Матті вийшли на пенсію. Командування залогою очолив підполковник Ортіц, а всіх інших, крізь кравця Просдочімо, що лишився сержантом, теж підвищено в званнях.

Чудової вересневої днини Дроґо, тепер капітан Дроґо, вкотре їхав на коні крутою дорогою, яка вела до Фортеці Бастіані. Він одержав місячну

відпустку, але через двадцять днів вирішив повернутися назад. Місто видалось йому зовсім чужим, давні друзі зробили кар'єру, обійняли високі посади і зневажливо віталися з ним, наче з якимсь невдатним офіцериком. Навіть рідна домівка, що її Дроґо все життя так щиро любив, наповнила його душу невимовним сумом. Назавжди залишилась порожньою мамина кімната, один із братів одружився і мешкає в іншому місті, другий весь час подорожує, дім стоїть пусткою і, здавалося, навіть сонячне світло не пробивається крізь шибки.

Отож Дроґо знову під'їжджає до Фортеці, де прослужив уже двадцять літ. Однак він не вважає, що особливо змінився, — час пролетів вельми швидко і душа не встигла постаріти. А тому ще живе ілюзією, ніби все найголовніше попереду.

Стомлений кінь пішов повільною ступою. Дроґо їхав, занурений у думки, коли раптом хтось його гукнув.

— Пане капітане! — почулося з іншого боку долини.

Дроґо глянув туди й побачив молодого офіцера на коні. Він не впізнав його, але, насилу розгледівши лейтенантські відзнаки, подумав, що це офіцер із Фортеці, який теж повертається з відпустки.

— У чому річ? — голосно запитав Джованні, зупиняючись і віддаючи честь лейтенантові, який перший узяв під козирок. Відповіді на запитання не було.

— У чому річ? — гучніше повторив Дроґо незадоволеним голосом.

Лейтенант склав долоні рупором і крикнув на повний голос:

— Ні в чому. Хотів лише привітати вас.

Відповідь здалася Джованні нешанобливою, радше схожою на дурний жарт. Іще півгодини кінського бігу й попереду, біля мосту, дві дороги з'єднаються.

— Хто ви? — знову гукнув Дроґо.

— Лейтенант Моро!

Моро? Мабуть, він погано розчув. У Фортеці не було офіцера на таке прізвище. А може, це новачок, який іде служити?

Його раптом уразив, хворобливо зачепивши душу, спогад про далекий день, коли він уперше прямував до Фортеці, зустріч у цьому місці з капітаном Ортіцом, безглузду розмову між ними з протилежних боків долини.

Все так само, як і того дня, подумав він, лише з тією різницею, що цього разу ролі помінялися: тепер він, старий капітан, у бозна-який раз їде до Фортеці Бастіані, а молодим лейтенантом є Моро, не знайома йому особа. Дроґо зрозумів, що за цей проміжок часу його покоління вичерпало себе, а він перейшов фатальну межу і попав до числа стариків, одним із яких давним-давно йому видавався Ортіц.

Подолавши поріг сорокаріччя, не зробивши в житті нічого значного, безродинний і самотній на світі, Джованні Дроґо в розпуці позирав навкруги й болісно переживав крах сподівань.

Бачив порослі чагарниками кручі, сірі яри, спрямовані в небо стрімчаки гір, а на іншому боці долини молоденького несміливого лейтенанта, що, мабуть, теж сподівався пробути у Фортеці лише кілька місяців і мріяв про блискучу кар'єру, гучні перемоги над ворогом, романтичне кохання.

Дроґо поплескав по шиї коня, який приязно мотнув головою, хоч не міг його зрозуміти. Важкий сум стискав серце. Прощавайте, мрії минулого, прощавайте, радощі життя! Яскраво сяяло сонце, несучи людям радість, з пагорбів линуло животворне повітря, над луками розливалися пахощі квітів і трав, пташині співи впліталися в музику швидкоплинних вод. Яка гарна днина, подумав Дроґо, дивуючись її схожості з тим щасливим ранком його далекої юності. Кінь піддав ходу. За півгодини Дроґо побачив міст, де сходилися дороги, зрозумів, що невдовзі буде змушений зав'язати розмову з молодим лейтенантом, і знову відчув розпуку.

XXVI

Чому, проклавши дорогу, чужоземці раптом зникли? Чому люди, коні, хури перетнули велику рівнину в зворотному напрямку і розтанули в північних туманах? Невже їхня праця пішла намарно?

Було добре видно: загони грабарів один по одному залишали пустелю, стаючи маленькими крапками, помітними, як і п'ятнадцять років тому, лише в далекоглядну трубу. Вони відкрили шлях солдатам, і тепер мало з'явитися військо північної держави й узяти приступом Фортецю Бастіані.

Одначе війська не було. Через Татарську пустелю тягнулася тільки стрічка дороги — виразний слід людських зусиль в одвічнім запустінні. Ворог не поспішав розпочинати облогу, все лишалось у колишньому стані невідомо на скільки років.

Отож велика рівнина знову збезлюдилася, самотньо пливли північні тумани, ввійшло в давню колію щоденне життя Фортеці. Вартові монотонно крокували терасами, на кухні варилася споконвічна юшка, дні скидались один на одного, мов близнюки. Та час робив свою справу. Байдужий до людей, він панував світом, руйнуючи красу, й ніхто не міг

захиститися від нього, навіть тільки-но народжені діти, які ще не мали імен.

Обличчя Дроґо теж почало вкриватися зморшками, чуприна бралася сивиною, ставала важкою хода. Потік життя відніс його вбік од бурхливої течії до тихих плесів, хоча йому ще не стукнуло п'ятдесят. Він, зрозуміло, вже не ніс вартову службу, а мав кабінет поблизу канцелярії підполковника Ортіца.

Коли западали сутінки, вартових не вистачало для того, щоб перешкодити ворогові захопити тверджу вночі. Великі ділянки мурів залишались без охорони, викликаючи у вояків страх перед темрявою і гнітюче чуття самоти. Оточена морем безгоміння, стара Фортеця скидалась на забутий острів: праворуч і ліворуч дикі гори, з півдня безлика долина, з півночі Татарська пустеля. Глупої ночі в лабіринтах бастіонів чулися дивні звуки, й серця вартових починали тривожно стукотіти. Вздовж лінії мурів летів оклик: "Пильнуй! Пильнуй!", але вартові ледь чули його — така велика відстань відділяла їх один від одного.

У цей час Дрого став свідком перших душевних мук лейтенанта Моро, які нагадали йому власну молодість. Пригнічений юнак так само спочатку побіг до начальства й повірив його запевнянням, що служитиме тут лише чотири місяці, але це була та сама давня принада, на яку знадився Дроґо колись. Моро теж із надмірною цікавістю почав удивлятися в північну рівнину й у нову дорогу, проймаючись бойовим духом. Джованні мав намір побалакати з ним, попередити, щоб був насторожі й поки не пізно подався звідси, але весь час якісь дрібниці заважали такій розмові і зрештою зробили її непотрібною.

Лягали одна на одну сірі сторінки днів і чорні сторінки ночей, а Дроґо, Ортіц і, мабуть, дехто з інших старих офіцерів відчували все більші докори сумління за те, що ладні миритися з марнотою свого життя. Чужоземці більше не з'являлись на обрії, наче були невмирущі й

жартома розкидалися часом. У Фортеці ж тулилися немічні під тиском років кволі люди, чий кінець наближався фатально.

Зрештою настала пора, коли підполковник Ортіц теж був змушений піти у відставку. Передавши свої повноваження новому комендантові, востаннє зібрав на подвір'ї залогу, сяк-так виголосив промову і, сівши верхи, виїхав з Фортеці у супроводі ад'ютанта і двох солдатів.

Дроґо проводив Ортіца до краю плато, де вони попрощалися. Був ранок довгого літнього дня. Небом пливли хмари, чиї тіні лягали на землю чудернацькими плямами. Злізши з коня, Ортіц відійшов убік разом із Дроґо. Обидва мовчали, засмучені миттю розлуки. Відтак пролунали натужні і вбогі слова, значно бідніші за ті, що ховались у серці.

— Тепер моє життя стане інакшим, — мовив Дроґо. — Я б теж хотів поїхати звідси. Слід і собі подумати про відставку.

— Ти іще молодий, — зауважив Ортіц. — Не роби дурниць, у тебе є час.

— Час для чого?

— Повоювати. От побачиш, не мине й двох років...

— Які там два роки? — заперечив Дроґо. — Минуть віки, й нічого не станеться. Дорогу кинуто, з півночі ніхто не нагряне.

Обидва змовкли, розуміючи, що ця суперечка їх роз'єднує. Та й що вони могли сказати один одному, проживши пліч-о-пліч майже тридцять років, бачачи ті самі сни? їхні шляхи тепер розходились — один сюди, другий туди — до невідомих гонів.

— Яка спека! — гучно промовив Ортіц, дивлячись затьмареними очима на мури Фортеці, що їх назавжди полишав. Вони були такі ж романтичні на вигляд, знайомого жовтавого кольору. Ортіц позирав на них, і ніхто, крім Дроґо, не знав, як йому боляче.

— А таки жарко! — відповів Джованні, пригадавши Марію Вескові й ту давню зустріч у вітальні під сумні акорди піаніно.

— Ну й спечна днина! — продовжив Ортіц, й обидва посміхнулися.

Це був природний знак порозуміння, свідчення того, що вони добре знають справжній сенс тих недоладних слів. їх наздогнала тінь великої хмари, за кілька хвилин усе посіріло, від чого ще зловіснішим здавався жовтуватий колір Фортеці, зануреної в сонячне сяйво. Два чорних птахи кружляли над першим редутом. Десь далеко пролунав звук сурми.

— Ні, — збрехав Дроґо, гадаючи, що тим самим зробить приємність другові.

— Мабуть, я помилився, — тремтливим голосом мовив Ортіц. — Пригадуєш, як ти злякався, коли прибув сюди вперше? Не хотів залишатися, пам'ятаєш?

— То було так давно... — тільки й спромігся сказати Дроґо. Раптовий спазм перехопив йому горло.

— Хтозна, може, я ще повоюю, — задумливо звірився Ортіц. — Стану в пригоді новим генералам. Щодо іншого, зась!

Хмара попливла далі, проминула Фортецю й тепер рухалась на північ, у бік Татарської пустелі. Прощавай! Прощавай! Повернулося сонце, і на землю впали тіні двох чоловічих постатей. Неподалік од них нетерпляче били копитами коні Ортіца та його супровідників.

XXVII

Спливають місяці й роки, перегорнута ще одна сторінка життя. Колишні шкільні товариші Дроґо, стомлені працею сивочолі ветерани, статечно походжають містом, приймаючи знаки пошани, а їхні діти вже стали дійшлими людьми. Його давні друзі пишаються здобутим становищем, з радістю бачать у вируючому натовпі своїх нащадків, закликають їх діяти швидше, обганяти інших, скрізь бути першими. Дроґо ж усе на щось чекає, хоча його сподівання тануть із кожною хвилиною.

Зрештою, він теж змінився. Йому п'ятдесят чотири роки, має звання майора й посаду заступника коменданта Фортеці. Ще недавно почував себе бадьоро і час від часу, хоч і не без зусиль, вибирався на кінні прогулянки.

Відтак спав з тіла, обличчя набуло неприємного жовтавого кольору, м'язи послабшали. Хвороба печінки, казав старенький лікар Ровіна, який остаточно вирішив закінчити своє життя в цих мурах. Але порошки Ровіни не приносили полегшення, і Джованні прокидався вранці з гнітючим відчуттям утоми. А вдень, сидячи в своєму кабінеті, нетерпляче очікував вечора, щоб дотягтись до фотеля чи ліжка.

Так у житті Дроґо з'явилась іще одна турбота — надія одужати. Зрештою, він не виявляв нетерпіння. Північна пустеля була так само безлюдною й ніщо не віщувало можливого нападу ворогів.

— Ти виглядаєш значно краще, — майже щодня казали йому звідусіль, але Дроґо не помічав жодних прикмет одужання. Сімеоні, комендант Фортеці, часом напучував його:

— Бери відпустку і їдь на відпочинок до моря.

А коли Дроґо відмовлявся, запевняючи, що вже цілком здоровий і воліє перебувати на службі, Сімеоні несхвально хитав головою так, наче вважав, що Джованні з невдячності гребує щирою порадою, яка відповідає духові статуту, боєздатності залоги і його особистим інтересам.

Дроґо заприязнився з лікарем Ровіною, який підтримував його рішення нікуди не їхати. Підсвідоме чуття підказувало йому, що коли він у хворобливому стані залишить Фортецю, то вже ніколи сюди не повернеться. Думка про це сповнювала його журбою. Звичайно, років двадцять тому він охоче вхопився б за нагоду поїхати звідси, поринути в бурхливе життя столичного офіцерства з літніми маневрами, польовими стрільбами, кінними перегонами, театрами, балами, товариством гарних жінок. А що робити тепер, за кілька років до пенсії? Кар'єра закінчилась, лишається чекати, коли настане остання мить життя.

Аби прискорити одужання Дроґо, Ровіна радив йому не перевтомлюватися, більше лежати в ліжку, забираючи до кімнати потрібні для роботи папери. Стояв холодний дощовий березень, з гір зривалися потужні лавини й летіли у прірви, розбиваючись там з лиховісним гуком, що годинами лунав між ущелин.

Врешті-решт з великим запізненням прийшла весняна пора. Сніг на перевалі розтанув, але сирі тумани все ще облягали Фортецю. Розігнати їх могло тільки пекуче сонце — так уперто чіплялася зима за свої права.

Прокинувшись одного дня, Дроґо побачив на дерев'яній підлозі сонячного зайчика і відчув ніжний подих весни.

Він перейнявся надією, що разрм із приходом тепла теж почне здоровішати. Годинами думав про це, відновлюючи в пам'яті слова видатних людей про кругообіг сил у природі. Наважився встати з ліжка й, заточуючись, попрямував до вікна. Його пойняло легке

запаморочення, але він заспокоївся, згадавши, що подібне часто трапляється після довгого перебування без руху.

Здавалося, в світі панує безмежна радість. Дроґо не міг у цьому пересвідчитись, бо перед ним височів мур, але виразно її відчував. Навіть старі фортечні споруди, червоняста земля подвір'я, сірі дерев'яні лави, порожній візок, солдат, що поволі дибав кудись, теж неначе раділи весні. А що ж відбувалося там, за мурами?

Дроґо вирішив був одягтись і посидіти у фотелі на сонці, однак ледь відчутний дрож стривожив його, змусивши повернутись до ліжка. І все ж сьогодні я почуваюся краще, набагато краще, думав він, упевнений, що не обманює себе.

Неквапливо минав чудовий весняний ранок, сонячний промінь посувався підлогою. Надо всім панувала глибока врочиста тиша, якій не заважали ні сигнали сурми, ні капотіння води. Ставши майором, Дроґо не схотів переселятися в іншу кімнату, побоюючись, що це принесе нещастя. А звуки крапель вже давно стали звичними.

Дроґо дивився на муху, що повзала в сонячній смузі. Рідкісна гостя о цій порі року, як вона вижила взимку? Раптом постукали в двері.

Якийсь дивний стук, подумки відзначив Джованні. Це напевно не ординарець Лука, не капітан Корраді, який завжди питав дозволу зайти, ні хтось інший з постійних відвідувачів.

— Прошу! — гукнув Дроґо.

Двері відчинились, і на порозі постав старий кравець Просдочімо, вже геть згорблений, у заношеному одязі, який колись був сержантським мундиром. Він одсапуючись ступив уперед і зробив жест правицею, адресований комусь за муром.

— Ідуть! Ідуть! — крикнув кравець здушеним голосом, наче повідомляв таємницю.

— Хто? — спитав Дроґо, здивований його незвичною поведінкою. От халепа, подумав він, зараз почне свої теревені.

— Боже мій! Вони ідуть дорогою з півночі. Всі побігли на мури дивитися.

— Дорогою з півночі? Вояки?

— Батальйонами! Батальйонами! — кричав у нестямі кравець, стискаючи кулаки. — Цього разу насправді. А ще прибуло повідомлення з Генерального штабу про надання нам підмоги. Війна, війна!

— То їх уже видно? — запитав Дроґо. — Без далекоглядної труби?

— Авжеж! І гармати з ними. Вісімнадцять штук.

— Коли ж вони нападуть? Скільки часу їм треба?

— Ідуть дуже швидко. За два дні, гадаю, опиняться тут.

Чорти б ухопили це ліжко, сказав собі Дроґо, підвела клята хвороба. Йому навіть на думку не спало, що Просдочімо міг набрехати. Він одразу повірив, що це чиста правда, відчув, як усе навколо змінилося, навіть сонячне світло.

— Просдочімо, — насилу мовив Дроґо. — Піди поклич Луку, мого ординарця. Він чекає у канцелярії, коли йому дадуть папери. Прошу тебе, поквапся.

— Буде зроблено, пане майоре! — відповів Просдочімо. — Не переймайтеся своєю хворобою, теж ідіть і побачите.

Він вибіг із кімнати, не зачинивши дверей. Звуки його квапливих кроків швидко завмерли в глибині коридору, і знову запала тиша.

— Господи, допоможи мені! — прошепотів Дроґо, не в змозі стримати збудження. Хотілося негайно скочити з ліжка, погнати на бастіони, довести всім, що він разом із ними й аж ніяк не хворий.

"Трах!" Наглий повів вітру з силою грюкнув дверима. В мертвій тиші удар пролунав гучно і підступно, мов відповідь на благання Дроґо. Чому ж не йде Лука? Треба лише спуститись двома маршами сходів.

Не чекаючи ординарця, Дроґо зліз із ліжка і знову відчув запаморочення. Опинившись перед люстром, зі страхом почав розглядати жовте виснажене обличчя. Мене старить заріст, переконував він себе, і непевними кроками зачвалав по кімнаті у нічній сорочці, шукаючи бритву. Де ж цей йолоп Лука?

"Тарах!" Знову ляснули розгойдані протягом двері.

— Біс вас бери! — лайнувся Дроґо. В цю мить почулися кроки ординарця.

Поголений і вдягнений по формі, — мундир висів на ньому, мов на вішалці, — майор Джованні Дроґо вийшов із кімнати й повільно рушив коридором, який здавався довшим, ніж колись. Лука ішов позаду, готовий при потребі його підтримати. Знову відчуваючи запаморочення, Дроґо мусив час від часу зупинятися і втішати себе заспокійливими словами. Надворі йому стало легше. Він зійшов на верхню терасу, де група офіцерів розглядала в біноклі трикутник рівнини у просвітку між горами. Приголублений щедрим сонцем, од якого давно відзвичаївся, Дроґо невлад відповідав на привітання. Йому здалося, — хоча, можливо,

він і помилявся, — що підлеглі зустріли його якось зневажливо, наче вже не вважали своїм начальником. Чи не став він для них мерцем?

Цю неприємну думку швидко витіснила важливіша проблема: воєнна. Дроґо вперше побачив, як над Новим редутом піднявся легкий димок. Отож там знову поставили варту, вживають термінові заходи, обговорюють подальші плани, не цікавлячись його думкою. Більше того, він, заступник коменданта Фортеці, навіть не був попереджений про надзвичайні події. Якби не Просдочімо, він би й зараз, нічого не знаючи, вилежувався в ліжку.

Його пойняв раптовий гнів, очі затуманились, і довелося спертись на парапет й докласти всіх зусиль, щоб ніхто не здогадався про його жахливий стан. Він почував себе вкрай самотньо, наче в оточенні ворогів. Окремі молоді офіцери, такі як Моро, любили його, але тепер їхня підтримка була для нього майже нічим.

Раптом пролунала команда: "Струнко!" Швидким кроком підійшов підполковник Сімеоні.

— Я вже півгодини тебе шукаю, — мовив він Дроґо. — Треба щось робити, приймати якесь рішення.

Сімеоні зобразив на обличчі надмірну приязнь і вигнув брови, наче з нетерпінням хотів вислухати думку Дроґо. Джованні почув себе обеззброєним, хоча добре розумів, що комендант Фортеці поводиться нещиро.

— У мене тут депеша від генерала Стацці, — сказав Сімеоні, відводячи Дроґо вбік, аби ніхто не почув. — Прибувають два полки, розумієш? А куди я їх подіну?

— Два полки підкріплення? — ошелешено спитав Дроґо.

Сімеоні простягнув йому депешу. Генерал повідомляв: щоб зміцнити оборонний рубіж і попередити можливі ворожі провокації, до Фортеці відряджено два полки Сімнадцятої піхотної дивізії та дивізіон легких гармат. Слід по можливості відновити сторожову службу і приготуватися для розміщення офіцерів і солдатів. Частина з них, зрозуміло, житиме в наметах.

— Тим часом я послав одну чоту на Новий редут. Здається, це правильне рішення, — мовив Сімеоні.

— Так, ти зробив цілком правильно, — з натугою відказав Дроґо. Слова Сімеоні дзвеніли у вухах, усе навколо загрозливо хиталося. Він зібрав волю, аби встояти на ногах, і безгучно молив: "Господи, допоможи!"

Щоб приховати свій тяжкий стан, Джованні попросив далекоглядну трубу, славнозвісну трубу лейтенанта Сімеоні, й, упершись ліктями в парапет, почав дивитись у бік півночі. Ех, якби вороги почекали хоч тиждень, поки він нарешті оклигає! Барилися стільки років, то невже не потерплять іще кілька днів?

Він знову глянув у трубу на трикутник пустелі в надії, що нічого там не побачить. Однак білястий простір перетинала довга чорна стрічка. Вона рухалась, то було скупчення людей, коней та гармат, і воно сунуло в бік Фортеці. Це наближалась північна армада, і хтозна...

В ту ж мить зображення в трубі почало обертатися, посіріло, поринуло в темряву. Знепритомнілий Дроґо, мов ганчір'яна лялька, повалився на парапет. Сімеоні вчасно підхопив майже безживне тіло, відчувши крізь тканину мундира позбавлений плоті кістяк.

XXVIII

Минули день і ніч. Майор Джованні Дроґо лежав у постелі, чув капотіння води цистерни й жодного іншого звуку, хоча по всій Фортеці щохвилини зростав неспокій.

Самотній і забутий Дроґо прислухався до власного тіла — чи не вертаються втрачені сили. Лікар Ровіна сказав, що це справа лічених днів. Але скількох насправді? Чи зможе він, коли нападуть вороги, зіп'ястись на ноги, одягтися і вийти на мури? Щоразу, коли здавалося, ніби справи пішли на краще, він підводився з ліжка і зазирав у люстро, але застрашливий вигляд обличчя перекреслював усі сподівання. Зневірений, з погаслими очима, знову повертався до ліжка, клянучи лікаря за неспроможність повернути йому снагу.

Сонячний зайчик зробив широке коло по підлозі. Мабуть, уже була одинадцята. Дроґо нерухомо лежав, утупивши погляд у стелю, коли почулись чиїсь голоси й до кімнати зайшов підполковник Сімеоні.

— Як справи? — жваво запитав він. — Трохи легше? Ти такий блідий.

— Знаю, — байдужно мовив Дроґо. — А ті, з півночі, ще далеко?

— Далеко? Гармати вже на верхівці валу. Пробач, що я не приходив ... навколо суцільне пекло. Скоро чекаємо перше підкріплення. Оце тільки зараз викроїв кілька хвилин...

— Завтра сподіваюся встати і трохи тобі допомогти, — сказав Дроґо, з жахом чуючи, як тремтить його голос.

— Ні, ні, не хвилюйся за це, краще скоріше одужуй і не бери собі в голову, що буцімто я про тебе забув. Маю гарну новину. Сьогодні приїде повіз, щоб тебе забрати. Війна чи не війна, а дружба перш за все...

— Повіз, щоб забрати мене? Навіщо?

— Тобі треба їхати. Невже ти хочеш вічно скніти в цьому закутні? У місті тебе швидко вилікують, за місяць станеш на ноги. А за нас не хвилюйся, головне уже зроблено...

Дроґо спалахнув од гніву. Здавалося, кров закипає в жилах — його, який, чекаючи ворога, відмовився від усього в світі й тридцять років плекав цю заповітну мрію, викидають із Фортеці саме тепер, коли нарешті сюди прийшла війна!

— Ти хоч би мене запитав, — обурено кинув Дроґо. — Я ще не вмираю і не зрушу з місця, бо не такий хворий, як ти гадаєш...

— Заспокойся, Бога ради, тобі не можна хвилюватися, — з нещирим співчуттям мовив Сімеоні. — Мені здається, так буде краще. Ровіна теж радить...

— Знову Ровіна! Це він намовив тебе викликати повіз?

— Ні, про це ми не розмовляли. Але він каже, що тобі слід лікуватися в кращих умовах.

Дроґо вирішив припинити суперечку і поговорити з Сімеоні як з другом.

— Слухай, — почав він примирливим тоном. — Ти ж знаєш, що тут, у Фортеці, всі залишились заради надії. Якби не вона...

— Не розумію, — мовив Сімеоні з відвертим неспокоєм.

— Мусиш зрозуміти, — наполягав Дроґо. — Я служу тут уже тридцять років... відмовляюсь од великих можливостей. Тридцять років це далеко не жарт, і все для того, аби дочекатися ворога. Тому ти не можеш наполягати на моєму від'їзді. Я маю право тут залишитися...

— Гаразд! — сердито відрубав Сімеоні. — Сподівався, що роблю тобі послугу, а ти заводиш такі розмови. Не варто було старатися. Я послав двох гінців, затримав марш батареї, щоб міг проїхати повіз.

— Не збираюсь тебе засуджувати, — сказав Дроґо. — Дуже вдячний і все розумію. Хай повіз залишиться тут, бо мені не до снаги така подорож.

— Тільки-но ти казав, що завтра піднімешся, а тепер заявляєш, ніби не зможеш сісти у повіз. Пробач, ти сам не знаєш, чого хочеш...

— Ні, все це не так, — почав виправдовуватись Дроґо. — Одна річ поїхати, інша — зійти на мури. Можу навіть прихопити ослінчик і сісти, якщо почуватимусь зле. Звідти я контролюватиму ситуацію, принаймні побачу, як розгортатимуться події.

— Що ж, залишайся, — мовив Сімеоні. — Але не знаю, де розмістити офіцерів, які вже прибувають. Не можна ж покласти їх на ніч у коридорах чи в льоху. У цій кімнаті стануть три ліжка...

Джованні здригнувся. Невже Сімеоні прийшов лише задля цього? Має намір позбутись його, щоб звільнити кімнату. Від такого негідника можна чекати всього. Слід було раніше здогадатись.

Оскільки Дроґо мовчав, Сімеоні посміливішав:

— Три ліжка тут запросто стануть. Два вздовж стіни, третє в кутку. Дроґо, якщо ти мене послухаєш, — додав він уже без усякої делікатності, — якщо послухаєш, то полегшиш моє завдання. Коли ж залишишся тут, вибач, що я це кажу, але не знаю, чи зможу допомогти тобі в твоєму становищі.

— Гаразд, — перервав його Дроґо. — Я все зрозумів. Прошу, на цьому закінчимо. В мене болить голова.

— Даруй, що наполягаю, — мовив Сімеоні, — але я хотів би негайно з цим покінчити. Повіз уже в дорозі, Ровіна схвалює твій від'їзд, а тут звільняється кімната. До того ж я не можу тримати у Фортеці хворого, бо беру на себе велику відповідальність за непередбачені наслідки.

— Пробач, але я волію залишитися тут, — відказав Дроґо, розуміючи безнадійність спротиву. — Запевняю, ти не матимеш зі мною жодного клопоту. Якщо хочеш, зроблю письмову заяву. Іди звідси, Сімеоні, дай мені спокій. Можливо, тобі недовго лишилося чекати моєї смерті, тож зостав мене тут. Я понад тридцять років мешкав у цій кімнаті...

Сімеоні роздратовано глянув на хворого і мовив обуреним голосом:

— А якщо я попрошу тебе як начальник? Якщо це буде наказ, що ти відповіси? — Він зробив паузу, насолоджуючись справленим враженням. — Цього разу, мій милий Дроґо, не демонструй притаманний тобі войовничий дух. Мені неприємно таке казати, але зрештою ти їдеш у безпечне місце і невідомо, скільки інших людей зголосилися б зробити це замість тебе. Припускаю навіть, що тобі прикро, але в цьому житті не можна вимагати всього, і треба з цим примиритися... Зараз я пришлю сюди ординарця, який складе речі. Повіз мав прибути о другій годині. Ми побачимось пізніше...

Він сказав це і поквапливо вийшов, щоб не залишати Дроґо часу для нових заперечень. Грюкнувши дверима, пішов жвавим кроком по коридору як упевнена в собі людина, що цілком володіє ситуацією.

Запала гнітюча тиша. "Плюсь!" озвалася за стіною цистерна. В кімнаті почувся важкий подих Дроґо, схожий на хлипання.

А надворі тривала сонячна днина, пашіло теплом каміння, дзюрчала вода, ллючись стрімчастими схилами. Ворожі сили збиралися на останнім рубежі перед Фортецею, а дорогою через пустелю йшли нові війська, їхали обози. На фортечних мурах уже все було готове —

боєприпаси є, солдати розставлені, зброя перевірена. Погляди вояків були звернені на північ. Так само, як і в ті далекі дні, коли чужоземці прийшли визначати лінію кордону, зараз теж відчувалися неспокій духу, хвилі страху і радості. Ніхто не мав часу згадати про Дроґо, який одягався за допомогою Луки, збираючись до від'їзду.

XXIX

Повіз був просто чудовий, навіть занадто розкішний для вбогих місцевих доріг. Він міг би здатися екіпажем великого пана, якби його дверцята не були прикрашені полковими гербами. На передку вже сиділи двоє солдатів — візник та ординарець Дроґо.

В загальній метушні, яка панувала у Фортеці, куди вже почали прибувати перші загони підмоги, мало хто звертав увагу на худого офіцера з виснаженим жовтим обличчям, який поволі спускався сходами до головного виходу з форту, біля якого стояв повіз.

Саме в цей час на залите сонцем плато виходила з долини велика колона солдатів, коней та мулів. Уздрівши Фортецю, вояки, хоч і стомлені довгим походом, бадьоро пришвидшили крок, а оркестранти, що йшли попереду, почали скидати з інструментів сірі чохли, збираючись грати.

Деякі офіцери залоги віталися з Дроґо, але не так приязно, як колись. Усі знали, що він збирається їхати і вже не відіграє жодної ролі в командуванні залогою Фортеці. Лейтенант Моро з групою однолітків підійшов побажати йому щасливої дороги. Однак прощання було коротким, з тією облудною сердечністю, яка притаманна молоді в її ставленні до людей старшого покоління. Хтось сказав Дроґо, що підполковник Сімеоні просить трохи почекати, бо має нагальні справи, і якщо пан майор перегодить кілька хвилин, обов'язково прийде попрощатися.

Однак Дроґо вирішив їхати негайно. Він сів у повіз, наказав підняти шкіряний верх, щоб легше було дихати, обгорнув ноги сірою ковдрою і поклав на коліна шаблю.

Погойдуючись на каменястому ґрунті, повіз рушив дорогою, якою починався останній етап життя Джованні. Його голова хиталась при кожнім ударі коліс об каміння, але він уважно дивився крізь бічне віконце на жовтаві мури Фортеці, що ставали все меншими і меншими.

Там проминуло його ізольоване від світу сумне існування. Понад тридцять років у щоденній тривозі він чекав ворогів, а коли останні з'явились, його вигнали геть. Тим часом ті, які легко і весело жили у місті, тепер з гордовитими посмішками йдуть сюди битися за Фортецю, мріючи про перемогу і славу.

Очі Дроґо гарячково впивалися в жовтаві мури, сірі брами, суворі обриси казематів і порохових веж. Гіркі сльози гайно текли зморшкуватим обличчям

— усе закінчувалося так жалюгідно, що не було потреби в словах.

Сонце починало хилитись до заходу, а їхати було далеченько. Солдати на передку жваво теревенили, байдужі до того, куди верстають шлях. Вони сприймали життя в його природному вияві, без зайвих ускладнень, не обтяжуючи себе глибокими роздумами.

— Прощавай, Фортеце! — тихо мовив Дроґо, коли повіз досяг краю плоскогір'я, звідки починався спуск у долину.

Ще якусь мить перед його зором стояли мури, криві редути, чорні узгір'я. Відтак Фортеця Бастіані, блиснувши на сонці, раптом зникла з очей за вкритими травою пагорбами, між яких бігла дорога.

Близько п'ятої вечора вони під'їхали до малого заїзду, що стояв біля ущелини. Тут, наче в казці, хаотично громадились дикі гори, вкриті червоною глиною, на яких, мабуть, іще не ступала нога людини. Недалечко вирував потік.

Повіз зупинився біля заїзду якраз у ту хвилину, коли повз нього проходив піхотний батальйон. Дроґо бачив червоні від утоми молоді обличчя, очі, які з подивом розглядали його, почув чийсь голос: "Гарно подорожує дідок!" Проте ніхто не засміявся. В той час як вони йшли на війну, він боягузливо залишав поле бою. Ну й кумедний офіцер, напевно, думали солдати, яким було невтямки, що він теж їде вмирати.

Дроґо не міг позбутися дивного отупіння, викликаного чи то тряскою повозу, чи то хворобою, чи то передчуттям сумного кінця. Лякало повернення до міста, ходіння скрадливими кроками по старому порожньому дому, нидіння в ліжку довгими місяцями самотності. Не було жодного сенсу квапитись, і він вирішив переночувати в заїзді.

Дочекався, поки батальйон відійде подалі, спаде курява, збита солдатськими чоботами, а грюкіт хур поступиться дзюрчанню води. Тоді повільно вибрався з повозу, спираючись на плече Луки.

На порозі будинку сиділа жінка, зосереджено плетучи, а поруч у селянській колисці спало маля. Дроґо зупинився і схвильовано глянув на дитину, чий глибокий і чистий сон був такий несхожий на сон дорослих. Ця крихітна істота не плекала ниць думок, а її маленька душа безтурботно жила, позбавлена докорів сумління. Але ж і він колись теж так спав, теж був чарівним і безневинним і, можливо, одного дня хворий старий офіцер так само зупинився і з німим подивом глянув на нього.

XXX

Дроґо сидів у глибокому фотелі в одній із кімнат заїзду, куди лилося з вікна запашне вечірнє повітря. Він мовчки дивився на небо, яке

набирало глибокого синього кольору, на фіолетові тіні долини, на ще озорені сонцем верхів'я гір. Звідси вже не було видно ні Фортеці, ні її величних скель.

Навіть людям зі щербатою долею цей вечір міг здатися годиною щастя. Джованні уявляв собі присмеркове місто, його солодкий сум, навіяний весною, закоханих на березі річки, звуки музики з освітлених вікон: свисток далекого потяга. Тоді перенісся думкою до вогнищ у ворожому таборі на північній рівнині, погойдуваних вітром ліхтарів Фортеці, чудової безсонної ночі перед боєм.

Всі люди так чи інакше мають хай навіть облудну сподіванку, всі, крім нього. Нижче, у спільній залі, один, потім два голоси заспівали народну пісню про кохання. Високо в небі, там, де густішала синява, засвітилися три чи чотири зірки. Дроґо сидів сам-один у кімнаті, ординарець пішов випити чарку, по кутках і під меблями коливалися тіні. Раптом Джованні відчув, що важкий стан душі може ось-ось перейти в плач.

Саме тоді з глибин свідомості виринула страхаюча думка про смерть.

Йому здалося, що під дією якоїсь таємничої сили час зупинив свій біг. Світ застиг у важкій дрімоті, даремно били дзиґарі. Шлях Дроґо дійшов кінця — він ураз опинився на пустельному березі сірого мертвого моря, де не було ні будинків, ні дерев, ні людей. Бачив, як із безкрайньої далини на нього суне й розростається страхітлива хмара. Зустріч із нею була справою днів, можливо, тижнів чи місяців, але всі ті тижні та місяці не могли захистити від смерті.

Небо набрало темно-синього кольору, хоч на заході, над фіолетовими гребенями гір, видніла тонка смуга світла. В кімнаті, наповненій темрявою, ще можна було розгледіти загрозливі обриси

меблів, білину ліжка, блискучу шаблю Дроґо. Все скидалось на те, що йому не вибратися звідси.

Сидячи так у полоні мороку — знизу й далі лунали пісні та дзвін гітари — Джованні відчув, як десь у глибинах душі народжується остання надія. Він, самотній і хворий, знехтуваний Фортецею, мов непотрібна річ, наважився думати, що не все ще пропало. Може, й дійсно трапилась велика нагода, настав час вирішальної битви, вартої всього життя.

Отже, на Джованні Дроґо сунув останній ворог, всемогутня й підступна істота. Йому доведеться битися не під блакитним весняним небом на фортечних мурах, поруч із вірними друзями, чия відвага наснажує серце в пороховому диму і мріях про славу. Все відбудеться в кімнаті безвісного заїзду, при світлі свічки, на самоті. Після цього не буде парадної ходи сонячним ранком, квітів, гучних вітань і жіночих усмішок. Ніхто не побачить того двобою, ніхто не вигукне: "Браво!"

Це буде битва важча за ту, про яку він колись часто мріяв. Навіть загартовані в боях вояки відмовились би взяти в ній участь. Адже радісно вмерти на вільному просторі, розпрощатися з молодим життям у розпалі боротьби, під переможні звуки сурми; гірше після довгих страждань померти від ран у шпитальній палаті; ще гірше сконати під плач сім'ї серед коробочок і пляшечок з ліками. Але немає нічого гіршого, ніж піти у небуття старим і охлялим у забутому Богом селі, на ліжку якогось заїзду, не залишивши на світі нікого з близьких.

Тримайся, Дроґо, це твоя остання карта, йди назустріч смерті як солдат, і хай твоє невдале життя матиме гідний кінець. Помстися хоча б над долею — ніхто не проголосить тебе героєм, не співатиме тобі хвалу, але саме тому це варто зробити. Рішуче ступи твердою ногою в царство тіней, стрункий, мов на параді, й навіть посміхнись, коли зможеш.

Так Джованні казав сам собі, наче молитву, відчуваючи, як стискається навкруг нього вузьке коло життя. Із темного джерела згаслих почуттів, розбитих мрій, гірких принижень раптом виникла сила, на яку він ніколи не сподівався. З величезною радістю Джованні відчув, що він зовсім спокійний, навіть рішуче готовий розпочати двобій.

Кріпися, Дроґо! Він вклав усю свою снагу у відчайдушний порив, наче йшов сам-один проти цілої армії. І вмить зникли давні страхи, розвіялись кошмари, смерть втратила своє відворотне обличчя, ставши звичайним єством, створінням природи. Майор Джованні Дроґо, виснажений хворобою й роками, пішов на величезний чорний мур і побачив, що в ньому відчиняється брама, даючи шлях світлу.

Жалюгідними видались йому тепер дні та ночі на терасах Фортеці, гарячкове стеження за вогнями в північній пустелі, ниці думки про кар'єру, довгі роки даремних чекань. Тепер уже не варто було заздрити Ангустіні. Так, Ангустіна помер на вершині гори в розпалі сніжної бурі, пішов із життя незвично і гарно. Але чи не буде мужнішою його власна смерть на вигнанні, в лабетах хвороби, серед чужих людей?

Турбував лише вигляд, з яким він мусить покинути землю, — худюче тіло, випнуті ребра, бліда і зів'яла шкіра. Ангустіна помер у розквіті літ, розмірковував Дроґо, тому назавжди залишився для всіх стрункім юнаком зі шляхетним обличчям. І в цьому його перевага. Але якщо раптом, ступивши за чорний поріг, і він, Дроґо, стане таким, як колись, не вродливим (він не був ним ніколи), а хоча б молодим. От чудово було б, радів він цим дитячим мріям і почувався на диво вільним і щасливим.

Та раптом подумав: а якщо це обман? Якщо його сміливість є лише тимчасовим сп'янінням? Якщо на нього магічно вплинули чарівний вечір, духмяне повітря, пісні під гітару й за кілька хвилин він знову стане таким, яким був — немічним і старим?

Ні, Дроґо, не думай про це. Не слід гризти себе, час катувань минув, найголовніше вже сталося. Навіть якщо тебе знову охопить біль, змовкне музика і замість чарівного вечора наринуть болотні тумани, підсумок буде той самий. Найголовніше сталось, і цього вже ніхто не відніме.

Незабаром з'явиться місяць. Чи встигне Дроґо побачити його, чи піде раніше? Рипнули двері. Може, це протяг, звичайний рух вітру в цю неспокійну весняну ніч. А може, це нечутними кроками ввійшла ВОНА й наближається до фотеля. Зібравшись на силі, Джованні ледь випинає груди, поправляє комірець мундира, кидає погляд у вікно, миттєвий погляд на сяючі зорі. Й усміхається в темряві невідомо кому.

ВСЕСВІТ. — 2006. — № 7-8.

ПЕДАН Юрій, переклад з італійської, 2006.